

**KYIV-MOHYLA
ARCHAEOLOGICAL
JOURNAL**

1•2025

KYIV-MOHYLA ARCHAEOLOGICAL JOURNAL

1•2025

Editor-in-Chief — **Oleh Bilynskyi**, PhD in Archaeology, Associate Professor, Head of the Department of Archaeology, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine. <https://orcid.org/0000-0002-5821-5114>

Executive Board — **Alisa Demina**, PhD in Archaeology, Senior Lecturer at the Department of Archaeology, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine

Designer — **Yuliia Khodukina**, Assistant at the Department of Archaeology, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine

Editorial Secretary — **Danylo Klochko**, PhD in Archaeology, Senior Lecturer at the Department of Archaeology, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine

Editor, proofreader — **Olena Paziuk**, Editorial and Publishing Department, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine

Typesetter — **Maryna Kulikova**, Editorial and Publishing Department, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine

Editorial Board:

Artem Borysov, PhD in Archaeology, Department of Early Rus and Medieval Archaeology, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine. <https://orcid.org/0000-0002-2322-2277>

Olena Fialko, Doctor of Historical Sciences, Department of Early Iron Age Archaeology, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine. <https://orcid.org/0000-0002-4976-3266>

Natalia Khamaiko, PhD, Junior Research Fellow, National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine. <https://orcid.org/0000-0002-7396-0315>

Dmytro Kiosak, Doctor of Historical Sciences, University of Bordeaux: Bordeaux, FR, Postdoctoral Fellow. <https://orcid.org/0000-0002-3349-4989>

Viktor Klochko, dr. hab., Associate professor at the Department of Archaeology, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine. <https://orcid.org/0000-0002-7557-3829>

Anastasia Korokhina, Candidate of Historical Sciences, Research Associate, Leibniz Institute for the History and Culture of Eastern Europe (GWZO), Germany. <https://orcid.org/0000-0001-6123-6285>

Przemysław Makarowicz, dr. hab., Professor at the Faculty of Archaeology, Adam Mickiewicz University, Poland. <https://orcid.org/0000-0003-4452-7704>

Kostiantyn Peliashenko, PhD in Archaeology, Museum of Archaeology, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine. <https://orcid.org/0000-0002-5445-6949>

Olena Siekierska, PhD in History, South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky, Ukraine. <https://orcid.org/0000-0003-4540-3308>

CONTENT

ЗМІСТ

<i>Butskiy I.</i> Technological Analysis of Pottery of the Bondarykha II Settlement	5–15	<i>Буцький І.</i> Технологічний аналіз посуду поселення Бондариха II
<i>Zapara D.</i> New Finds of Rus' Era Stamps from Poltava	16–23	<i>Запара Д.</i> Нові знахідки клейм доби Русі з Полтави
<i>Kotenko V.</i> On the Presence of Egyptian Imports in Olbia at Hellenistic Times	24–33	<i>Котенко В.</i> До питання про наявність єгипетського імпорту в Ольвії в елліністичний час
<i>Pototska L.</i> Reproduction of the Baking Process in Scythian Era Oven	34–44	<i>Потоцька Л.</i> Відтворення процесу приготування випічки у печі скіфського часу
<i>Klochko D.</i> The “Karasuk” Knives in Ukraine	45–52	<i>Клочко Д.</i> «Карасукські» ножі на території України
<i>Prystupa A.</i> Ornamentation of Early Iron Age Ceramics from the Voloshkove-6 (Horby) Site	53–68	<i>Приступа А.</i> Керамічний комплекс початку раннього залізного віку з пам'ятки Волошкове-6 (Горби)
<i>Svyrydov A.</i> The History of the Study of Ancient Ceramic Imports from Settlement Monuments on the Right Bank of the Middle Dnipro in the 7 th –5 th Centuries BC	69–78	<i>Свиридов А.</i> Історія дослідження античних керамічних імпортів із поселенських пам'яток Правобережжя Середнього Дніпра (VII–V ст. до н. е.)
<i>Klochko V.</i> From Ukraine to the Island of Sardinia (Once Again on the “Sea Peoples”)	79–86	<i>Клочко В.</i> З України до острова Сардинія (ще раз про народи моря)
<i>Dubiaba A.</i> Correlations Between Weapon Placement in Burials of the Donetsk-Don Catacomb Culture and Iconographic Sources of the Bronze Age	87–98	<i>Дубяга А.</i> Кореляти фіксації зброї в похованнях донецько-донської катакомбної культури з іконографічними джерелами доби бронзи

Ukrainian archaeology is currently facing numerous challenges, further intensified by the ongoing war. Beyond producing and disseminating knowledge, scholars have also become voices for Ukraine's history and culture — in our case, for its archaeology. With this publication, the Department of Archaeology of the National University of Kyiv-Mohyla Academy joins this important mission.

The Kyiv-Mohyla Archaeological Journal is a direct response to the challenges of our time. Among the key issues we recognise are the lack of specialised academic outlets and the urgent need to communicate Ukraine's archaeology to international colleagues in English. Therefore, the journal will publish articles in both English and Ukrainian.

The journal will publish both field research results and theoretical studies. Although its primary focus will naturally be on Ukraine, it will also serve as a platform for research concerning other regions. The scope of articles may include not only strictly archaeological topics but also subjects related to history, anthropology, cultural heritage, etc.

In accordance with its core mission, the journal will operate on the principles of transparency and academic integrity. It will publish only original research that undergoes double-blind peer review, and all publications will be made openly accessible on the journal's website.

We dedicate this inaugural issue to the 410th anniversary of the Kyiv-Mohyla Academy. *Tempus fugit, Academia sempiterna*, words that also lie at the heart of archaeological knowledge, grounded in the study of time and continuity. We express our sincere gratitude to the Academy's community for their support of our Department's scientific and educational initiatives. The launch of this journal was made possible through their collective effort and the financial support of the Myroslava Ivantsiv Named Fund of the International Charitable Foundation for the Renaissance of the Kyiv-Mohyla Academy.

Oleh Bilynskyi
Editor-in-Chief

ТЕХНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПОСУДУ ПОСЕЛЕННЯ БОНДАРИХА II

УДК 903-033.64"637"

DOI: 10.18523/3083-7537.2025.1.5-15

Ігор Буцький,

аспірант

<https://orcid.org/0000-0002-3818-3290>

Інститут археології НАН України

У статті розглянуто такі аспекти технології виробництва керамічного посуду на поселенні фіналу епохи бронзи Бондариха II, як рецептури формувальних мас і способи формування самих посудин, наведено попередні спроби інтерпретації отриманих даних.

Ключові слова: Бондариха II, бондарихинська культура, епоха бронзи, рецептури формувальних мас, кераміка, ліпна кераміка.

Поселення в урочищі Бондариха розташоване на 4–5 км південно-західніше с. Діброва Ізюмського району Харківської області. Пам'ятку вперше виявив у 1920 р. місцевий лісничий В. Ю. Богданович. Директор Ізюмського краєзнавчого музею М. В. Сібільов проводив на ній розвідки протягом 20 років (Телегін 1954, с. 158). У 1924–1925 рр. П. П. Єфіменко проводив на стоянці невеликі шурфувальні роботи, результати яких не було опубліковано.

Поселення масштабно досліджували два дослідники в різний час. У 1951 році Д. Я. Телегін (Телегін 1952) виявив неолітичний і пізньобронзовий (бондарихинський) горизонти та кілька об'єктів, зокрема житлову споруду з вогнищем, а також шари доби раннього заліза та ранньослов'янського часу. Під час досліджень 1953 р., які проводила В. А. Іллінська, на цьому ж поселенні було повністю розкрито котлован житла, виявлено непорушений

© Ігор Буцький, 2025

культурний шар бондарихинського часу в центральній частині дюни (Іллінська 1953). Це поселення є, власне, епонімною пам'яткою бондарихинської культури фіналу епохи бронзи (Ільїнська 1957, 1961; Березанська, Іллінська 1971). Стратиграфічну ситуацію на пам'ятці докладно описала і уточнила А. В. Корохіна (Корохіна 2018).

Колекція з розкопок Д. Я. Телегіна містить матеріали з котловану житла та навколишнього культурного шару; матеріали В. А. Іллінської зібрано як із житла та його околиць, так і з центральної ділянки пам'ятки, що була розкрита розкопом № 2. У вибірці було залучено обидві колекції.

Це дослідження є уже не першим, що застосовує природничі методи для вивчення технологічних особливостей кераміки на цій пам'ятці. Наприклад, А. В. Корохіна залучала для керамічного матеріалу поселення петрографічний метод, що виявив чотири петрографічні групи формувальних мас на поселенні (Корохіна, 2019). Вона також зробила ширший порівняльний аналіз кераміки зрубної, постзрубної і бондарихинської культур на основі матеріалів зокрема з поселення Бондариха II (Korokhina, у друці).

Дослідження формувальних мас відбувалось шляхом мікроскопічного спостереження зламів кераміки та порівняння їх із заздалегідь виготовленими еталонами з відомою концентрацією домішок (Rye 1981, pp. 50–57; Roux 2019, pp. 133–139). Сліди способів формування посуду і його загладжування фіксувались візуально на поверхні та старих зламах посуду (Roux 2019,

pp. 140–178). Зразки відбирали по змозі випадковим чином, однак перевагу віддавали фрагментам посуду, які мали прив'язку до комплексів на пам'ятці, і фрагментам, що мали діагностичні ознаки та морфологічні елементи: вінця, частини тулуба з пережинами, денця і придонні частини, декор. Якщо була змога, відбирали зразки, що репрезентували всі морфологічні частини посудини.

На цьому ж етапі відбувались фотофіксація і документування таких технологічних слідів на поверхні і давніх зламах, як залишки швів, відбитки інструментів, сліди замазування, способи оброблення зовнішніх і внутрішніх поверхонь (загладжування твердим знаряддям або м'яким матеріалом, пальцями, штампом, лискуванням, ангобування, обмивання підсушеного виробу та інші) та якість оброблення. Якість оброблення оцінювали за чотирибальною шкалою:

- 1) «погано» — поверхня має численні дефекти у формі тріщин, пор, нерівностей, випадкових відбитків знарядь і пальців, тощо (зразком такого явища може слугувати ранньослов'янський посуд);
- 2) «середнє» — поверхня має не такі численні, але часті дефекти;
- 3) «добре» — поверхня має поодинокі незначні дефекти;
- 4) «дуже добре» — поверхня майже не має дефектів.

Злами робили здебільшого у вертикальних перетинах, до 10 мм завширшки. Такі технологічні сліди, як шви, домазування та обмазування, і відбитки інструментів і матеріалів, якими відбувалось загладжуван-

ня, фіксували візуально на поверхні та старих зламах посуду.

Усі зразки було досліджено на цифровому мікроскопі Magnifier SuperZoom 0-1600X на збільшенні близько 600х. Концентрацію домішок оцінювали порівняно із заздалегідь створеними еталонами з відомими концентраціями.

Переважна більшість керамічного матеріалу бондарихинського горизонту — це посудини горщикоподібних форм, із виразним тулубом, невисокими шийками та прямими або слабко чи середньо відігнутими вінцями. Випал майже всіх посудин відбувався в подібних умовах у вогнищі: черепок на зламі тришаровий, зовнішня поверхня посуду плямиста з ділянками червоного / помаранчевого і бурого кольорів, внутрішня поверхня також неоднорідна за кольором, іноді — цілком бура, але зазвичай темніша за зовнішню поверхню, що може свідчити про те, що часто посуд випалювали перевернутим і доступ кисню до внутрішніх поверхонь було ускладнено.

Для мікроскопічного дослідження було відібрано 65 зразків із матеріалів колекцій розкопок обох дослідників. Виявлено низку рецептів.

Рецепт № 1 (рис. 1, 1–2) репрезентовано 33 фрагментами, серед яких наявні 16 фрагментів вінець, 5 придонних частин, один фрагмент маленької посудини від вінця до стику з денцем і один фрагмент «курильниці». Загальна частка зразків цього рецепта у вибірці — 54,1 %. Формувальна маса містить 15–20 % піску і 10–20 % шамоту, в деяких зразках трапляються одиничні пустоти чи скупчення пустот від ви-

паленої органіки (8 випадків), однак підстав вважати її штучною немає. Водночас, деякі зразки з наявними пустотами очевидно належать тим самим посудинам, що і зразки, які таких пустот не мають. Пісок представлений дрібнодисперсними домішками до 0,05 мм, більш-менш рівномірно розподіленими в формувальній масі, і зернами 0,07–0,3 мм, серед яких трапляються добре чи погано виразні скупчення, — принаймні частину цих домішок можна вважати штучною. Розміри зерен шамоту коливаються в межах 0,07–0,60 мм, сірого, бурого і чорного кольорів, колір більш-менш тяжіє до кольору глинистої маси, яка оточує домішки.

Якість оброблення поверхонь можна оцінити як середню або добру, внутрішня поверхня заглажена значно ретельніше. Переважно, там, де можна це простежити, загладжування здійснювали гладким твердим знаряддям або пальцями, в одному випадку наявні сліди загладжування зовнішньої поверхні гребінчастим штампом, а в одному можна припустити загладжування внутрішньої сторони тканиною. Розмитість слідів загладжування багатьох зразків дає підстави припустити, що підсушені посудини обмивали для усунення дефектів, спричинених усадкою маси. Чотири фрагменти мали сліди неякісного лискування чи натирання зовнішньої поверхні до блиску, ще три — імовірно мали ангоб.

Один із фрагментів цієї вибірки має не дуже характерний декор із прямих круглих тичків. Ще один фрагмент із таким самим декором, аналогічними домішками піску і таким самим кольором черепка та якістю

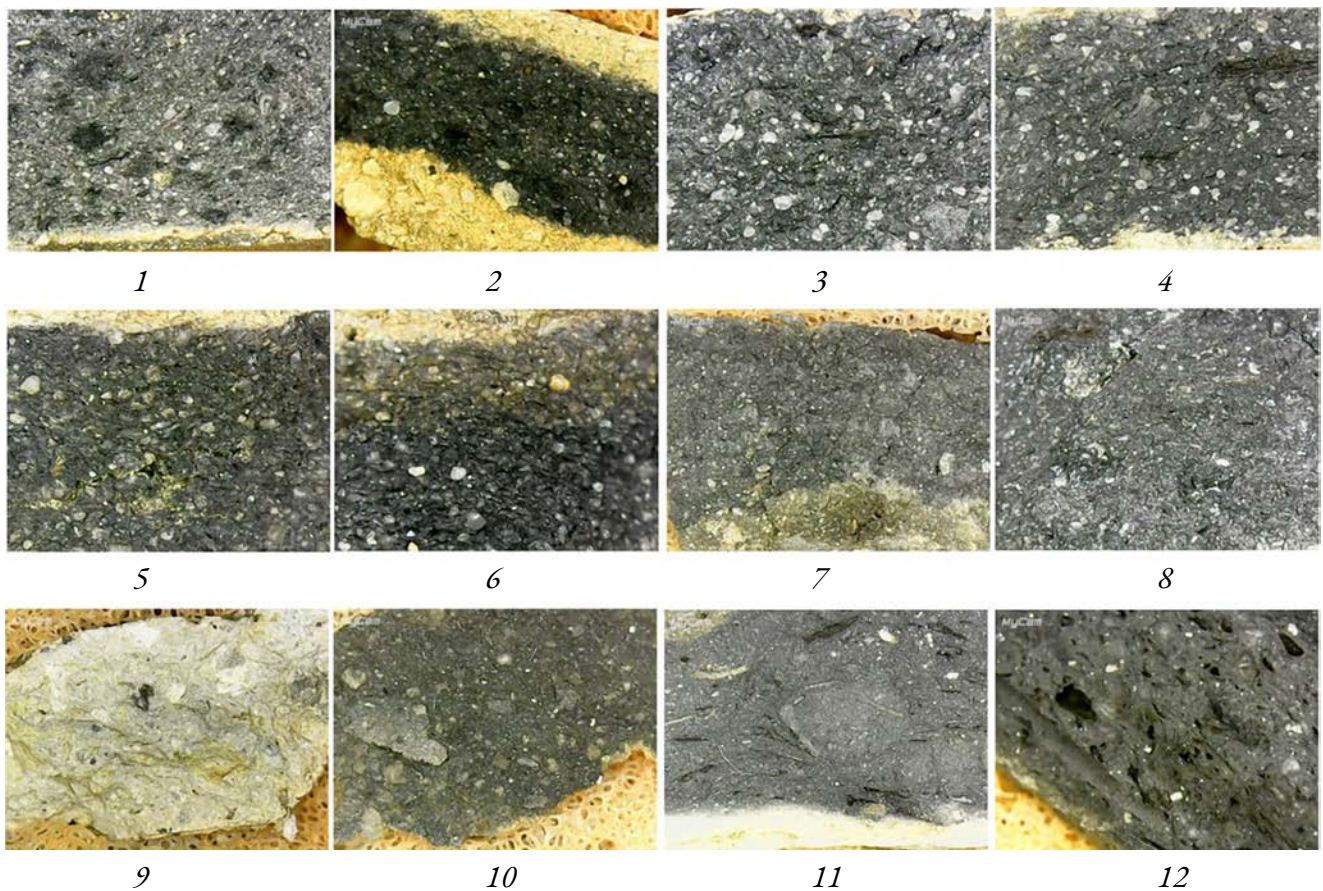

Рис. 1. Рецепти формувальних мас: 1–2 — рецепт № 1, 3–4 — рецепт № 1.1, 5–6 — рецепт № 2, 7 — рецепт № 3, 8 — рецепт № 3.1, 9 — одиничний зразок 1, 10 — одиничний зразок 2, 11 — одиничний зразок 3, 12 — одиничний зразок 4

оброблення, вочевидь, належить цій самій посудині, але не містить домішок шамоту. Це дає підстави додати його як 33-й фрагмент цієї вибірки, а той факт, що немає домішок шамоту, можна пояснити тим, що його концентрація у формувальній масі досить невелика й такі домішки просто не потрапили до зламу відібраної проби.

Рецепт № 1.1 (рис. 1, 3–4) репрезентують сім фрагментів, серед яких є чотири вінця посудин; загальна частка зразків цього рецепта у вибірці — 11,5 %. Його формувальна маса містить 20–25 % піску

і 10–20 % шамоту. Фізичні характеристики рецепта, як-от розмір і колір домішок, загалом відповідають попередньому. Те саме можна сказати і про якість оброблення та, ймовірно, форму посудин.

Можна припустити, що цей рецепт є варіантом попереднього, і різницю в кількості непластичних домішок зумовлено різними вимогами до формувальної маси в різних майстрів.

Рецепт № 2 (рис. 1, 5–6) репрезентують 11 фрагментів, серед яких наявні два фрагменти вінця, шість фрагментів донець і два

фрагменти «курильниць». Загальна частка зразків цього рецепта у вибірці — 18,0 %. Формувальна маса містить близько 25–30 % піску, деякі зі зразків також мають одиничні пустоти від вигорілої органіки, що, ймовірно, має природне походження. На користь цього можна зауважити, що у різних зразках з ідентичними характеристиками такі домішки можуть бути наявні або ні. Пісок переважно середніх розмірів (0,07–0,30 мм), трапляються і дрібнодисперсні домішки до 0,05 мм; переважно домішки середньо обкатані; більші можуть бути майже гладкими; колір домішок піску прозорий, білуватий або кольору глинистої маси, що їх оточує.

Якість оброблення зовнішньої поверхні цієї групи можна оцінити як середню або хорошу. Внутрішня сторона оброблена суттєво краще, і її можна оцінити як хорошу. Можна припустити загладжування твердим гладким зняряддям; певна розмитість слідів загладжування дає підстави вважати, що підсушені посудини обмивались для усунення дефектів, спричинених садженням маси. Поверхні «курильниці» були заглажені добре з обох боків до формування наскрізних отворів. Обидві сторони «курильниці» червоні.

Рецепт № 3 (рис. 1, 7) репрезентовано 13 фрагментами, серед яких є шість фрагментів вінець, чотири придонні частини, решта — стінки. Загальна частка зразків цього рецепта у вибірці — 21,3 %. Формувальна маса містить 15–20 % піску і 10–20 % шамоту, трапляються одиничні домішки органіки (2 випадки), що фіксується

за дрібними пустотами і скоріше за все є природною домішкою. Пісок у цьому рецепті, на відміну від рецепта № 1, переважно дрібнодисперсний, розмірами до 0,05 мм, з поодинокими домішками слабо чи середньо обкатаних зернин розмірами 0,1–1 мм, колір домішок піску прозорий білуватий або кольору глинистої маси, що їх оточує. Шамот розмірами від 0,1 до 3 мм, в одному випадку — 15 мм.

Більшість фрагментів заглажені середньо, два вінця — дуже добре. У двох випадках можна простежити, що посудину заглажували твердим зняряддям, у трьох — обережно можна припустити, що це було м'яке зняряддя на кшталт ганчірки чи шматка шкіри, однак ці сліди могли залишитися і після обмивання підсушеної посудини. Переважна більшість фрагментів має сліди обмивання. Один фрагмент вінця і один фрагмент придонної частини мають сліди листування чи, скоріше, натирання до блиску, згадане вінце також має зовнішній шар ангажування.

Рецепт № 3.1 (рис. 1, 8) представлений трьома фрагментами, серед яких два фрагменти вінця. Загальна частка зразків цього рецепта у вибірці — 4,9 %. Формувальна маса містить близько 15 % слабо обкатаного піску, розмірами 0,03–0,1 мм, колір домішок піску прозорий білуватий або кольору глинистої маси, що їх оточує. Найімовірніше, пісок має природне походження. Також наявні одиничні, напевно природні, домішки вапнистих зерне і пустот.

Один фрагмент мав середню якість оброблення, інші — дуже добре заглажені.

Один фрагмент вінця мав шар ангажування зовні, інший був підлікований, він же мав обмиті сліди використання твердого знаряддя.

Зважаючи на нечисленність і однорідність домішок піску в цьому рецепті, можна припустити, що відповідні зразки насправді належать до попереднього рецепта, однак, через порівняно невелику домішку шамоту в рецепті, в цих зразках зерна шамоту просто не потрапили в злам.

Рецепти, представлені одичними зразками

Усі ці зразки було відібрано саме через їхні нетипові зовнішні або технологічні ознаки, що фіксувались неозброєним оком, тому їх наявність у такій кількості в жодному разі не відображає їхнє відсоткове співвідношення з рештою рецептів.

1. Фрагмент вінця ліпної посудини, край вінця підпрямокутний у перетині, прямий, має нетиповий для бондарихинської культури декор — ялинка з горизонтальних продавлених ліній і відбитків зубчатого штампу під кутом, черепок дуже легкий (рис. 1, 9).

Формувальна маса містить близько 20 % піску і дрібних уламків осадових порід, близько 15 % шамотних домішок і 20 % органічних домішок, що фіксуються за наявними дрібними пустотами. Звертає на себе увагу те, що глина, використана в черепку, біла, неозалізнена. Пісок представлений слабко і зовсім не обкатаними зернами розмірами в межах 0,07–0,3 мм, прозори-

ми, білуватими і чорними за кольором. Шамот представлений зернами до 3 мм, світлого кольору. Відмінності в якостях піску і самої глини, а також абсолютно нетиповий декор дають підстави припускати, що цей фрагмент є імпортом.

2. Вінце, ймовірно, банкоподібної посудини, підпрямокутне в перетині, з невеликим комірцем зовні. Якість оброблення поверхонь погана, імовірно — гладким твердим знаряддям, сліди загладжування розмиті, що вказує на обмивання підсушеного виробу. Формувальна маса містить близько 20 % піску і до 20 % шамоту. Пісок переважно середніх розмірів (0,07–0,40 мм, здебільшого — представлені більші зерна), колір домішок — жовтий, частки здебільшого сильно обкатані, наявні скупчення. Шамот — сирій, розмірами від 0,2 до 2,0 мм. Також наявні нечисленні вапнисті палички до 0,05 мм завтовшки, що є, напевно, рештками діатомових водоростей або подібних організмів. Зважаючи на співвідношення домішок, можна умовно віднести зразок до рецепта № 1, однак характеристики піску відмінні від такого в абсолютній більшості проб із пам'ятки, що дає змогу припустити його немісцеве походження (рис. 1, 10). Про це можуть свідчити і дуже добре простежені джгути, що мають незвично велику, порівняно зі джгутами на більшості посуду поселення, висоту — близько 4 см (рис. 2, 4).

3. Вінце банкоподібної посудини з підпрямокутним у перетині, звуженим вінцем, із притиснутими зовні до стінки задірками. Містить домішку дуже дрібного піску (до 0,03 мм), якого близько 15 %, по-

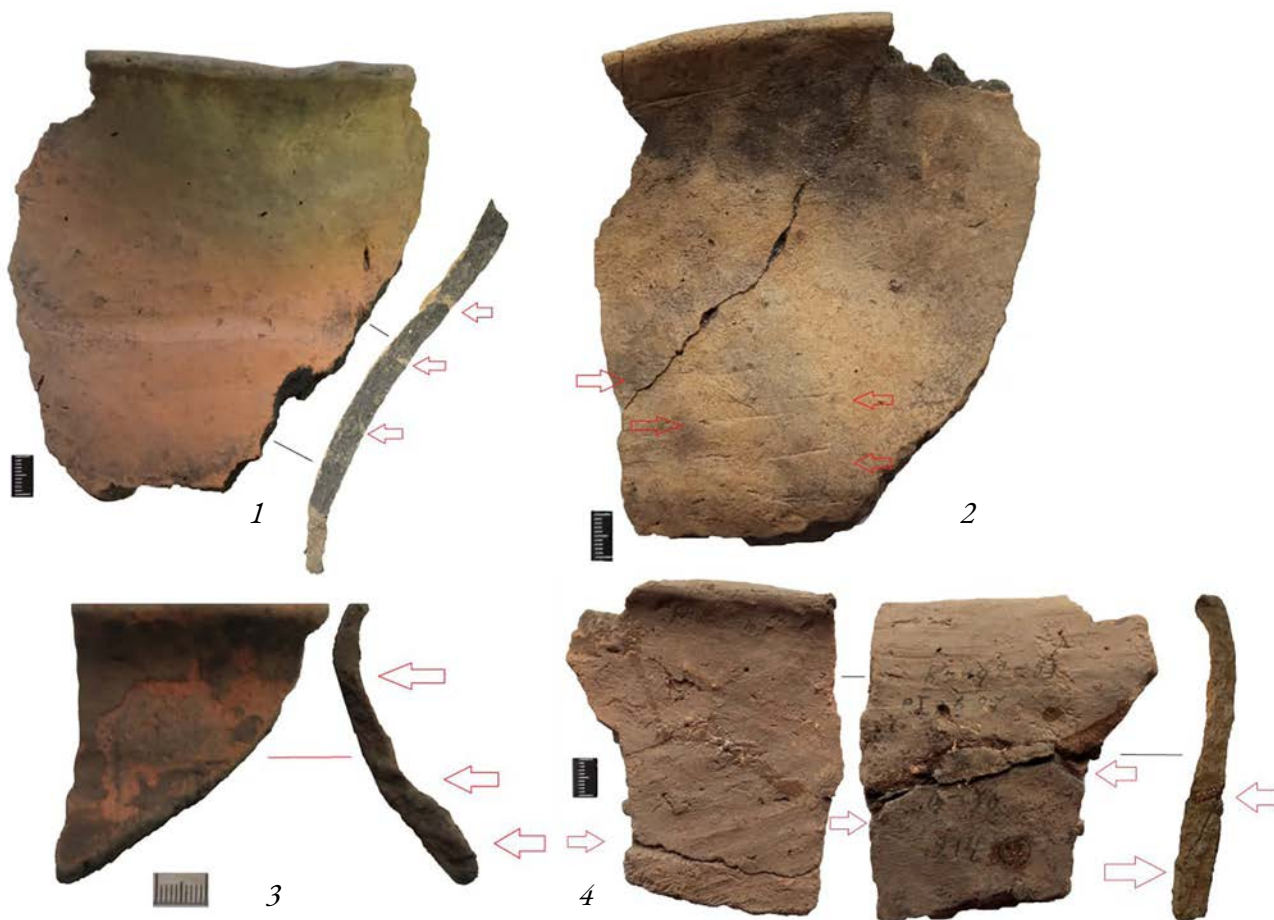

Рис. 2. Технологічні сліди формування тулуба посуду: 1–3 — формування посуду джгутами, 4 — формування посуду стрічками

одинокі частки вапнистих зерен і близько 25 % органічних домішок, що фіксуються навіть неозброєним оком у формі тонких продовгуватих пустот, імовірно — від рослинних волокон. Немає причин припускати неприродне походження в цьому зразку піску та вапнистих домішок, однак помітна концентрація і однотипність залишків органіки нашттовує на думку про її штучне додавання (рис. 1, 11).

4. Зразок, узятий з виробу, що можна трактувати як обмазку по дерев'яному каркасу з нижньої землянки, містив близько

20 % прозорого, сірого або кольору доволі лишньої глинистої маси піску розмірами 0,1–0,4 мм і не менше ніж 50 % органічних домішок, що їх фіксують за випаленими пустотами різної форми (рис. 1, 12).

Технологічні особливості, помічені серед зразків

На деяких зразках, що належать до масових рецептів, можна простежити спосіб формування посудини — джгутами розмірами 10–20 мм (рис. 2, 1–3).

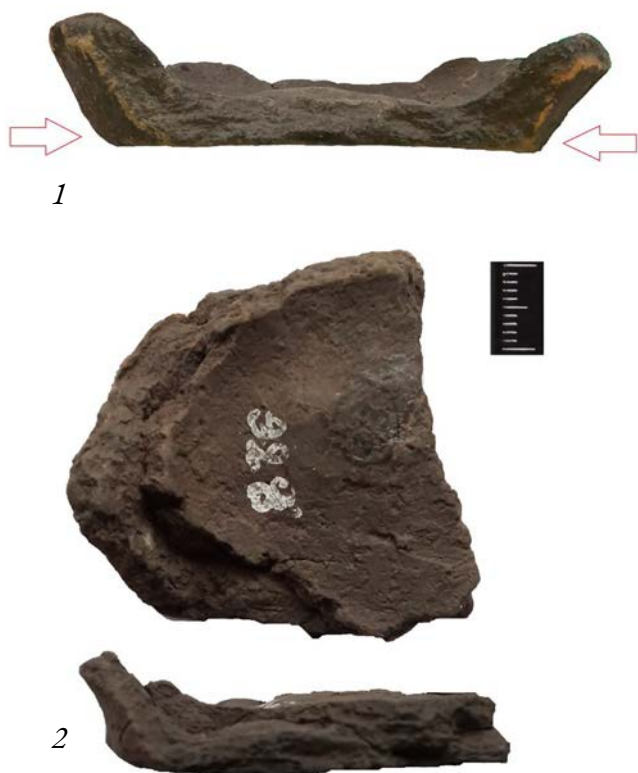

Рис 3. Формування дна і його стик зі стінками: 1 — наліплені стінки, 2 — стінки, вигнуті з країв дна

Денця, там, де можна це простежити, прямокутні або скруглені в перетині, без закраїн. Однаково часті випадки, коли основи стінок сформовані з країв денець або ж наліплені джгутом. Самі денця часто двошарові або хвилясті в зламах. Щодо останнього, то можна припустити, що такі денця формували шляхом скручування спіраллю джгута глини, двошаровість можна пояснити дуже ретельним примазуванням стінок до дна (рис. 3).

Зразки, що представляють рецепт № 1, характерні для всієї площі розкопу I Д. Я. Телегіна, прирізки В. А. Іллінської і розкопу II. Рецепт № 2 також характер-

ний для усієї площі пам'ятки. Зразки, що належать до рецепта № 3, трапляються як у межах розкопу Д. Я. Телегіна, так і в розкопі II В. А. Іллінської, і, що може видатись цікавим, у першому випадку зафіксовані переважно у денцях, яких майже немає у розкопі II.

Десять зразків із тих, що стосуються безпосередньо комплексу житла та вогнища в ньому, виготовлені з формувальної маси за рецептом № 1, два — за рецептом № 3. Шурф № 7, який вривався в котлован нижньої землянки, містив два фрагменти денець із рецептом № 2, одне з яких виявлено на рівні підлоги нижньої землянки, а інше, напевно, належить до верхньої частини культурного шару.

Суттєвої відмінності між рецептами зразків із рівня дна нижньої землянки та навколишнього культурного шару з розкопу I і розкопу II в колекції В. А. Іллінської не помічено, зразки з тими самими рецептами з колекції Д. Я. Телегіна також, схоже, мають походження з різних глибин, тож усі вони можуть належати до одного горизонту. Те, що в одному об'єкті зафіксовано всі основні рецепти, що представлені на поселенні, теж може вказувати на більш-менш одночасне їх побутування. Також наявні одиничні зразки з нетиповими для матеріалів пам'ятки особливостями сировини (інший за якостями пісок, інша, неозалізнена глина), способами формування посудин (стрічки) та з нетиповою формою. Це дає змогу обережно припустити можливість їхнього немісцевого щодо пам'ятки походження або особливе призначення таких посудин.

Висновки

Колекція керамічного посуду з поселення Бондариха II демонструє певну варіативність у рецептурах формувальних мас, навіть у межах одного житла, однак способи формування посудин досить одноманітні і, ймовірно, демонструють одну сталу традицію. Варіативність рецептів формувальних мас може вказувати на те, що посудини з різним рецептом виготовляли різні майстри, що мали відмінні вимоги до якостей формувальної маси.

Серед кераміки поселення наявні зразки з нетиповими для пам'ятки прийомами виробництва та відмінні за сировиною чи рецептом формувальної маси. Вони можуть бути свідченням обміну (наприклад, як тара) жителів поселення з іншим населенням, що, можливо, були носіями інших керамічних традицій, або виявитись посудом місцевого виробництва, що мав якесь спеціалізоване призначення.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

- Березанська, С. С., Іллінська, В. А. 1971. Мар'янівсько-бондарихінська культура. В: *Археологія Української РСР*. Київ, с. 363–373.
- Іллінська, В. А. 1957. Нові пам'ятки доби бронзи в Лівобережному лісостепу. *Археологія*, X, с. 50–64.
- Ильинская, В. А. 1953. 1953/9-а. *Отчет о работе Посульско-Донецкого отряда Средне-Днепровской археологической экспедиции 1953 г.*, грудень 2023.
- Ильинская, В. А. 1961. Бондарихинская культура бронзового века. *Советская археология*, 1, с. 26–45.
- Корохина, А. В. 2018. Горизонт заключительного периода эпохи бронзы на поселении Бондариха (по материалам раскопок 1951, 1953 гг.). *Еминак*, 3 (3, 23), с. 126–134.
- Korokhina, A. 2019. Petrographic studies of the Bonyarkha culture ceramics: first results. В: Корохина, А. В., Гречко, Д. С., Шейко, І. М., Горбаненко, С. А. (ред.). *To Dig or Not To Dig: інвазивні та неінвазивні методи археології. Матеріали міжнародної конференції молодих вчених*. Київ: Стародавній світ, с. 32–35.
- Korokhina, A. Forthcoming. Notes on the cultural process in the Late Bronze Age final stage in Eastern Ukraine. Insights from ceramic technology. *Old Potters' Almanac*.
- Телегін, Д. Я. 1952, Ф. Екз. 1457. Дослідження стоянок неоліту і епохи бронзи на середньому Дінці. *Звіт за роботу Донецької археологічної експедиції 1951 року, ІА АН УРСР*, грудень 2023.
- Телегін, Д. Я. 1954. Неолітична стоянка в урочищі Бондариха. *Археологія*, IX, с. 158–167.
- Roux, V. 2019. *Ceramics and Society: A technological approach to archaeological assemblages*. Cham; Switzerland: Springer International.
- Rye, O. S. 1981. *Pottery Technology: Principles and Reconstruction*. Taraxacum, Washington.

REFERENCES

- Berezanska, S. S., Illinska, V. A. 1971. Marianivsko-bondarykhinska kultura. V: *Arkheolohiia Ukrain-skoi RSR*. Kyiv, s. 363–373.
- Illinska, V. A. 1957. Novi pamiatky doby bronzы v Livoberezhnomu lisostepu. *Arkheologiya*, X, s. 50–64.
- Ilinskaya, V. A. 1953. 1953/9-a. *Otchet o rabote Posul-sko-Donetskoho otriada Sredne-Dneprovskoi arkhe-olohycheskoi ekspeditsii 1953 h.*, hruden 2023.
- Ilinskaya, V. A. 1961. Bondarykhynskaia kultura bron-zovoho veka. *Sovetskaia arkheolohyia*, 1, s. 26–45.
- Korokhina, A. V. 2018. Gorizont zaklyuchitel'nogo pe-rioda epohi bronzы na poselenii Bondariha (po materialam raskopok 1951, 1953 gg.). *Eminak*, 3 (3, 23), s. 126–134.
- Korokhina, A. 2019. Petrographic studies of the Bondarykha culture ceramics: first results. V: Ko-rokhina, A. V., Hrechko, D. S., Sheiko, I. M., Horbanenko, S. A. (red.). *To Dig or Not To Dig: invazyvni ta neinvazyvni metody arkheolohii. Materialy mizhnarodnoi konferentsii molodykh vchenykh*. Kyiv: Starodavnii svit, s. 32–35.
- Korokhina, A. Forthcoming. Notes on the cultural process in the Late Bronze Age final stage in East-ern Ukraine. Insights from ceramic technology. *Old Potters' Almanac*
- Telehin, D. Ya. 1952, F. Ekz. 1457. Doslidzhennia stoianok neolitu i epokhy bronzы na serednomu Dintsi. *Zvit za robotu Donetskoi arkheolohichnoi ekspedytsii 1951 roku, IA AN USSR*, hruden 2023.
- Telehin, D. Ya. 1954. Neolitychna stoianka v urochy-shchi Bondarykha. *Arkheologiya*, IX, s. 158–167.
- Roux, V. 2019. *Ceramics and Society: A technological approach to archaeological assemblages*. Cham; Switzerland: Springer International.
- Rye, O. S. 1981. *Pottery Technology: Principles and Reconstruction*. Taraxacum, Washington.

TECHNOLOGICAL ANALYSIS OF POTTERY OF THE BONDARYKHA II SETTLEMENT

Ihor Butskiy,

PhD student

<https://orcid.org/0000-0002-3818-3290>

Institute of Archaeology

National Academy of Sciences of Ukraine

The Bondarykha settlement is located 4–5 km southwest of the village of Dibrova, Iziium district, Kharkiv region. This settlement is, in fact, the type-site of the Bondarykha culture of the Late Bronze Age.

The study of the compositions of ceramic paste was carried out by microscopic analysis of ceramic fractures and comparison with reference samples with known temper concentrations. Traces of vessel-forming techniques and surface smoothing were visibly preserved on the surface and ancient pottery breaks. Three distinct recipes for pottery paste were recorded, which relate to the Bondarykha horizon, filling the pit of the dwelling and its floor.

In some samples corresponding to each paste recipe, it is possible to trace the method of vessel formation — in coils or bundles of 10–20 mm in diameter.

The bases, where visible, are rectangular or rounded in cross-section and lack defined edges. It is equally common for the base of the walls to be formed from the edges of the base, and for the base of the walls to be joined by coiling techniques. The vessel bottoms are often bilayered or exhibit wavy fractures, the latter can be interpreted as the formation of such bases by spiral coiling of clay coil, the two-layeredness can be explained by careful integration of the vessel body with the base.

Although the collection of pottery from the Bondarykha II settlement shows some variation in paste recipes, even within the same dwelling, on the one hand. On the other hand, the methods of vessel formation remain fairly consistent and probably reflect a single, yet flexible, ceramic tradition. The variation in recipes for pastes may indicate that pottery with different pastes was likely made by different artisans, who had different specific requirements for paste properties. The presence of samples with atypical ceramic production methods and unusual additives or paste recipes may indicate imported ceramics (used either as containers for traded goods or as trade items themselves) between the inhabitants of the settlement and other populations that may have had different ceramic traditions or may be locally produced vessels with specialized functions.

Keywords: Bondarykha II, Bondarykha culture, Bronze Age, ceramic paste composition, pottery, hand-built ceramics.

Матеріал надійшов 10.05.2024

НОВІ ЗНАХІДКИ КЛЕЙМ ДОБИ РУСІ З ПОЛТАВИ

УДК 903.23'15.02(477.53)"653"

DOI: 10.18523/3083-7537.2025.1.16-23

Данило Запара,

магістрант

<https://orcid.org/0009-0006-0450-7150>

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

У статті розглянуто нові знахідки гончарних клейм, виявлені під час археологічних досліджень 2020 р. в Полтаві. Проаналізовано зображення клейм, характерних для гончарного виробництва давньоруського періоду. Наведено їхню класифікацію на основі матеріалів, знайдених на території літописного міста Лтава, та визначено типологічну належність нових знахідок.

Ключові слова: Русь, гончарні клейма, класифікація, Полтава, Дніпровське Лівобережжя.

Археологічні дослідження останніх десятиліть у місті Полтава доповнили загальну картину цього регіону та розширили джерельну базу для вивчення гончарного ремесла на території міста й ширшого регіону Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Однією з цікавих категорій знахідок давньоруської доби, що належать до побутової культури, є гончарний посуд, на якому особливу увагу привертають рельєфні знаки на денцях посудин — так звані клейма. Їхня поява припадає на IX ст., що

пов'язано з використанням ручного гончарного круга, у центрі якого встановлювали знімну підставку з вирізаним на ній клеймом. У процесі виготовлення посудини глина заповнювала форму і залишала на виході випуклий малюнок (Гупало 2001, с. 30). Нижня межа нанесення клейм на посуд починається з використання гончарями ручного гончарного круга. У процесі формування горщика застосовували знімну підставку з вирізаним на ній клеймом. Верхня межа позначається поступовим

© Данило Запара, 2025

зникненням традиції наносити клейма, за якою денце зрізали ниткою, що пояснюється появою швидкого ротаційного гончарного круга (Терський 2006, с. 141; Троцька 2001, с. 74).

У червні — травні 2020 р. Полтавська археологічна експедиція ДП НДЦ «Охоронної археологічної служби України» Інституту археології НАН України під керівництвом Юрія Пуголова здійснила археологічні дослідження в історичному центрі міста Полтави на проспекті Першотравневому, 15а. Ділянка, на якій проводили дослідження, розміщувалася на краю схилу правого берега струмка Лтава, яка протікала по Мазурівському яру (права притока ріки Ворскла), поряд із Миколаївською гіркою. Це дещо понижений виступ плато правого корінного берега Ворскли, обмежена ярами — відгалуженнями Мазурівського яру (долиною струмка) та неглибоким Миколаївським яром. Матеріали доби середньовіччя, що були знайдені під час археологічних досліджень, репрезентовані житловими та господарськими комплексами часу літописних сіверян і Київської Русі. Загалом під час розкопок 2020 р. було виявлено 11 клеймованих фрагментів, що містять різноманітні зображення, які є типовими на багатьох пам'ятках давньоруського часу (Пшеничний 2014, с. 156). Клейма, знайдені в господарських ямах і житловій забудові, датують різними історичними періодами, а саме: пізнім етапом роменської культури X–XI ст.; добою Русі XII ст. та (одиночну знахідку) післямонгольським часом XIV ст. Знайдений на території Пол-

тави давньоруський посуд із клеймами належить до X–XIV ст. Їх виявлено переважно в невеликій кількості — близько 30 одиниць.

Гончарні клейма набули поширення на території Русі й були достатньо висвітлені в історіографії. Вперше увагу на них звернув у середині XIX ст. археолог К. П. Тишкевич, який зіставив клейма зі знаками на товарних пломбах із Дорогочина, приписуючи їм ятвязьке походження. Зображення на днищах посуду він пов'язував із язичницькою символікою, надаючи їм символічне та релігійне значення (Рыбаков 1948, с. 175). Особливо варті уваги клейма, семантика яких пов'язана із язичницькою солярно-аграрною символікою. Вони відображають давні традиції і вірування народів, їхній зв'язок із землею, сонцем і природними циклами. Символ сонця і вогню на клеймах міг відлякувати нечисту силу й надавати речам цілющих властивостей, а посуд, у яких зберігали і готували їжу, мав бути захищеним завдяки цим знакам (Горбаненко 2022, с. 39–40).

Першу спробу класифікації здійснив М. П. Кучера за матеріалами літописного Пліснеська (Кучера 1960), дещо розвинуту версію розробила В. Д. Гупало за матеріалами Прикарпаття і Західної Волині і М. О. Яготинська (Гупало 1985; Ягодинська 2000). Під час розкопок було накопичено більш-менш значну колекцію гончарних клейм на території літописного міста Лава. Попри наявність розроблених класифікацій у різних давньоруських містах, з'явилася потреба класифікувати їх на

матеріалах Полтави. Тому наявна колекція літописного міста дає змогу запропонувати свій досвід етимологізації, в основі якої лежать характерні спільні або різні зображувальні риси (хрест, коло, тризуб тощо) і досвід дослідників: Михайла Кучери і його систематизації клейм із літописного Пліснеська та Віри Гупало і її систематизації із території Західної Волині та Прикарпаття.

Загальним принципом поділу клейм на типи і підтипи є визначення певних характерних спільних ознак. Таким чином виділено сім основних груп: А — хрест, основою якого є коло; Б — «колесоподібні» знаки; В — знаки у вигляді відтисків кіл; Г — клейма з чотирьох променевою свастикою; Д — зображення зірки; Е — зображення модифікованого тризубця; Є — кирилических літер. Ті клейма, які дійшли до нас фрагментарно або мають певні індивідуальні риси, було виділено в окрему групу — Ж. Представлена класифікація не претендує на завершеність. З огляду на регулярні охоронні дослідження, що проходять у Полтаві, ми безперечно будемо доповнювати і коректувати колекцію новими знахідками (табл. 1).

Відштовхуючись від розробленої таблиці, розглянемо поділ типів зображень на денцях за місцем проведення археологічних досліджень у 2020 р.¹ Саме в межах житлової забудови, яку датують пізнім етапом роменської культури кінця X–XI ст.,

¹ Користуючись нагодою, хочу висловити щиру вдячність Ю. О. Пуголовку за можливість ознайомитися з неопублікованими матеріалами.

Таблиця 1. Гончарні клейма типу А–Ж за матеріалами з Полтави

Тип	Підтип	1	2	3	4	5
А	А1					
	А2					
	А3					
	А4					
	А5					
	Б	Б1				
Б	Б2					
	Б3					
	В	В1				
В	В2					
	Г	Г1				
Г	Г2					
	Д	Д1				
Д	Д2					
	Е					
Є						
Ж						

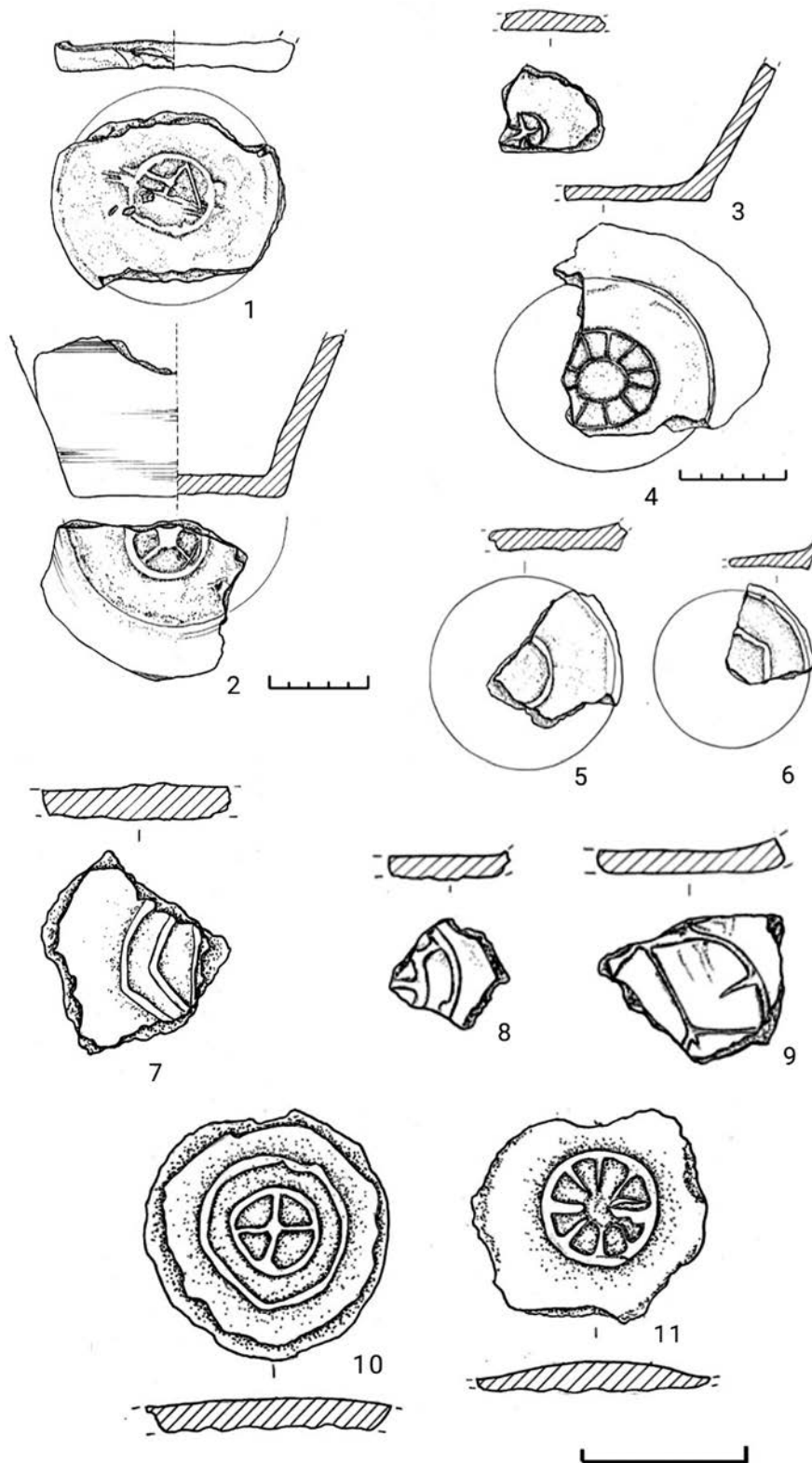

Рис. 1. Гончарні клейма: 1, 2 — об'єкт № 4; 3, 4, 5, 6 — об'єкт № 8; 7 — об'єкт № 1; 8, 9 — яма № 3; 10, 11 — культурний шар

виявлено шість фрагментів денець. На місці заглибленої частини житла (об'єкт № 4) знайдено два фрагменти сіверянського посуду, один з яких належить до типу А і на якому зображено два кола зі вписаним між ними хрестом і клеймо кола з фрагментарним рисунком усередині (схоже на вістря стріли), — їх виділено в групу Ж (рис. 1). Семантичне значення клейма типу А може залежати від культурного та релігійного контексту, в якому його використовували. В язичницькій ідеології цей знак називають «косим», або «сонячним», хрестом і часто тлумачать як символ вогню чи сонця. З проникненням християнства гончар міг використовувати цей символ як спрощений варіант хреста, що захищає від пристріту й темних сил (Рыбаков 1987, с. 168).

Об'єкт № 8 представлений фрагментарними зображеннями. Цікавим є знак 1 — кола з зіркою всередині, тип Д. Клейма з таким знаком трапляються досить рідка на території давньоруської держави. Наразі відомо два клейма із зображенням зірки в Полтаві; два — двох концентричних кіл із десятима спицями між ними, тип Б; три — кола, тип В; чотири — частини геометричної лінії (через фрагментарність, на жаль, неможливо повністю встановити рисунок). Об'єкт № 1 представлений житлом післямонгольського часу, що датують XIV ст. У верхній частині заповнення в житлі було знайдено фрагмент денця, на якому, на жаль, неможливо повністю встановити зображення (рис. 1).

Знайдені клейма у господарських ямах мають фрагментарний характер. Тип клейм

№ 9 у східній стінці об'єкта № 8 і ями № 15, що датують пізнім етапом роменської культури, початком XI ст., через фрагментарність не встановлено. Два знаки з ями № 3 XII ст. також фрагментарні, тому були віднесені до типу Ж. Також у культурному шарі знайдено клейма, які є типовими для давньоруського часу. Клеймо № 508 із зображенням двох концентричних кіл із хрестом усередині належить до типу А; під номером № 509 із двома концентричними колами з вісьмома спицями — тип В (рис. 1). Цей тип належить до «колесоподібних» знаків (табл. 1). Існує думка, що цей символ є «громовим знаком» і пов'язаний зі слов'янським богом Громовержцем (Рыбаков 1987, с. 181–182). Широки аналогії клейм типу А і Б відомі по всій території Русі (Моця, Казаков 2011, с. 82; Сагайдак 1991, с. 118–119; Сухобоков 2012, с. 206–207; Толочко 1981, с. 296–298). Усі ці знаки належать до типів, досить поширених у регіоні Дніпровського лісостепового Лівобережжя та всієї давньоруської держави.

Отже, якщо порівнювати гончарні клейма з літописної «Лтави» з іншими місцями, можна говорити, що вони представлені типовими зразками гончарства слов'яно-руського часу. Незважаючи на досить велику історіографію досліджень, наразі досі не визначено питання призначення цього атрибуту. Тлумачення на користь релігійно-символічного призначення або знаків-мітки гончарів залишаються відкритими. Аналізуючи символіку та еволюцію гончарного мистецтва, ми отримуємо

можливість краще зрозуміти та контекстуалізувати життя і творчість, який залишили ремісники у вигляді унікальних знаків на глиняних виробках. Отримані у процесі

досліджень гончарні клейма розширять джерельну базу для вивчення давньої історії Полтави й ширшого регіону Дніпровського лісостепового Лівобережжя.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

- Горбаненко, С. А. 2022. *Магія повсякдення давніх слов'ян. Нариси*. Київ: Академперіодика.
- Гупало, В. Д. 1985. Гончарные клейма Прикарпаття и Западной Волыни (опыт систематизации). *Советская археология*, 4, с. 236–242.
- Гупало, В. Д. 2001. Раннесредневековые гончарные клейма (к дискуссии о назначении). *Российская археология*, 1, с. 27–36.
- Кучера, М. П. 1960. Гончарные клейма из раскопок древнего Плеснеска. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 10, с. 118–123.
- Моця, О., Казаков, А. 2011. *Давньоруський Чернігів*. Київ.
- Пшеничний, Ю. 2014. Типологія гончарних клейм давньоруського та литовсько-польського часів із Дубна та його округи. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*, 24, с. 145–152.
- Рыбаков, Б. А. 1948. *Ремесло Древней Руси*. Москва: Издательство Академии наук СССР.
- Рыбаков, Б. А. 1987. *Язычество Древней Руси*. Москва: Наука.
- Сагайдак, М. А. 1991. *Давньокиївський Поділ: проблеми топографії, стратиграфії, хронології*. Київ.
- Сухобоков, О. В. 2012. «Земля незнаєма»: Населення басейну Середнього Псла в X–XIII вв. Київ.
- Терський, С. В. 2006. *Лучеськ X–XV ст.* Львів.
- Толочко, П. П. 1981. Гончарное дело. В: Толочко, П. П. *Новое в археологии Киева*. Київ: Наукова думка, с. 284–300.
- Троцька, В. 2001. Таврований давньоруський посуд. *Український керамологічний журнал*, 1, с. 74–75.
- Ягодинська, М. О. 2000. Давньоруські клейма Західного Поділля. *Археологічні студії*, 1, с. 283–296.

REFERENCES

- Horbanenko, S. A. 2022. *Mahiiia povsiakdennia davnikh slov'ian. Narysy*. Kyiv: Akademperiodyka.
- Hupalo, V. D. 1985. Honcharny kleima Prykarpattia i Zakhidnoi Volyni (opyt systematyzatsii). *Sovetskaia arkheologiiia*, 4, s. 236–242.
- Hupalo, V. D. 2001. Rannesrednevekovye honcharnye kleima (k diskussii o naznachenii). *Rossiiskaia arkheologiiia*, 1, s. 27–36.
- Kuchera, M. P. 1960. Honcharnye kleima iz raskopok drevnego Plesneska. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*, 10, s. 118–123.

- Motsia, O., Kazakov, A. 2011. *Davnoruskyi Chernihiv*. Kyiv.
- Pshenychnyi, Yu. 2014. Typolohiia honcharynykh kleim davnoruskoho ta lytovsko-polskoho chasiv iz Dubna ta yoho okruhy. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*, 24, s. 145–152.
- Rybakov, B. A. 1948. *Remeslo Drevnei Rusi*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.
- Rybakov, B. A. 1987. *Iazychestvo Drevnei Rusi*. Moskva: Nauka.
- Sahaidak, M. A. 1991. *Davnokiiievskyi Podil: problemy topografii, stratybrafii, khronolohii*. Kyiv.
- Sukhobokov, O. V. 2012. *"Zemlia neznaema": Naseleattia baseinu Serednoho Psla v X–XIII vv.* Kyiv.
- Terskyi, S. V. 2006. *Luchesk X–XV st.* Lviv.
- Tolochko, P. P. 1981. Honcharne dilo. V: Tolochko, P. P. *Nove v arkheolohii Kyieva*. Kyiv: Naukova dumka, s. 284–300.
- Trotska, V. 2001. Tavrovanyi davnoruskyi posud. *Ukrainskyi keramolohichnyi zurnal*, 1, s. 74–75.
- Yahodynska, M. O. 2000. Davnoruski kleima Zakhidnoho Podillia. *Arkheolohichni studii*, 1, s. 283–296.

NEW FINDS OF RUS' ERA STAMPS FROM POLTAVA

Danilo Zapara,

Master student

<https://orcid.org/0009-0006-0450-7150>

National University of Kyiv-Mohyla academy

Archaeological research conducted over recent decades in the city of Poltava has expanded the body of sources for studying pottery craftsmanship, both within the city and in the broader Forest-Steppe Left Bank region of the Dnipro. Among the notable Rus' period finds is pottery bearing distinctive marks on the bases, known as potter's stamps. This tradition of marking is associated with the use of a manually operated potter's wheel, which began in the 9th century, before the introduction of the fast-rotating potter's wheel.

Pottery stamps have drawn scholarly attention since the 19th century, who sought to determine their morphology, semantic purpose, and the development of a typology of the marks. The first attempts to classify potter's stamps were made by M. P. Kuchera (based on materials from the Plisnesk archaeological site) and V. D. Gupalo (based on materials from the Carpathians and Western Volhynia). Taking previous typologies and the specific features of the Poltava materials into account, a unique typology was developed, identifying seven main types of stamps based on common visual characteristics.

The 2020 excavations expanded the stamp collection in accordance with the aforementioned typology. Despite the extensive research, the precise function of the potter's stamps remains unclear. An analysis of their symbolism allows for hypotheses regarding both practical and religious-symbolic purposes. The stamps could have served as marks of craftsmen, indicators of quality, or protective talismans.

Therefore, the aim of this study was to review the new finds of potter's stamps, analyse their imagery, and determine their typological classification according to the typology that will be detailed in the main body of the work.

The acquired materials expand the source base for studying the archaeology of Poltava and the entire Dnipro Forest-Steppe Left Bank region, opening up new opportunities for analysing medieval pottery art and the cultural traditions of the region.

Keywords: Rus, pottery stamps, classification, Poltava, Dnipro Left Bank.

Матеріал надійшов 02.07.2024

ДО ПИТАННЯ ПРО НАЯВНІСТЬ ЄГИПЕТСЬКОГО ІМПОРТУ В ОЛЬВІЇ В ЕЛЛІНІСТИЧНИЙ ЧАС

УДК 904:930.2(477.75)"652"

DOI: 10.18523/3083-7537.2025.1.24-33

Вікторія Котенко,

кандидат історичних наук

<https://orcid.org/0000-0001-9172-1062>

Інститут археології НАН України, НІАЗ «Ольвія» НАН України

У статті розглянуто основні категорії можливого імпорту з Єгипту до Північного Причорномор'я в елліністичний період. Зібрано і представлено різні думки щодо характеру цих речей, проаналізовано історіографію питання контактів птолемеївських правителів із понтійськими центрами на основі археологічних джерел. Наголошено на тому, що певні економічні контакти (прямі чи опосередковані) між Ольвією та Александрією усе ж мали місце, зважаючи на репрезентативність знахідок та попри їхню незначну кількість.

Ключові слова: античний час, Північне Причорномор'я, Єгипет, імпорт.

Ольвійський поліс розташований на узбережжі Дніпро-Бузького лиману і в культурному плані належить до античних центрів Північного Причорномор'я. В елліністичний час сюди надходили різні категорії імпорту, серед яких речі з Єгипту лишаються малодослідженими, а тому дискусійними. Писемні джерела досить побіжно описують контакти Ольвії з Алек-

сандрією, тому в роботі особливу увагу буде надано археологічному матеріалу.

Геополітичні зміни на мапі Стародавньої Греції в елліністичний час досить відчутно позначилися на віддаленому регіоні Північного Причорномор'я. Нові торговельні шляхи та переміщення центрів ремесла й торгівлі спричинили істотні зміни в багатьох регіонах. Поліси Таврії, Ниж-

нього Побужжя та Подністров'я (міста Боспору, Ольвія, Херсонес Таврійський, Тіра, Ніконій) гостро відчували зміну економічних і культурних гегемонів, і на це вказують серії речей східного походження. З утворенням нових елліністичних монархій відбулося швидке зростання міст Сходу, які відтоді стали основними постачальниками не лише екзотичних товарів, а й нових ідей у культурно-релігійному житті понтійських еллінів. Серед цих міст з очевидних причин особливу роль відіграла Александрія.

Єгипетська колекція старожитностей з Ольвії нечисленна, однак низка виразних знахідок вказує на існування певних економічних і культурних контактів між регіонами в цей час. Характерною рисою цих речей у низці випадків є їхній культовий контекст. Невелика кількість знахідок певною мірою пов'язана з тим, що в Ольвії елліністичні шари ще недостатньо досліджені, а частина виявлених матеріалів потребує нової інтерпретації з огляду на накопичення нових даних.

У цій статті ми звернемося до основних категорій знахідок з Ольвії, які було віднесено до виробництва єгипетських центрів. Справа в тому, що останнім часом в історіографії простежується тенденція до перегляду характеру контактів між птоlemeївським Єгиптом і Північним Причорномор'ям (Olszta-Bloch 2011), а також активно вивчають тему єгипетських культур на цій території (Atanassova 2024). Низка науковців вважає, що певні зв'язки могли існувати лише з Боспорським царством,

спираючись в основному на папірус зі змістом дипломатичного характеру про місію боспорського правителя Перисада II (P Lond. VII 1973, SB III 7263, TM 1536). Однак і цей важливий документ (а також зображення корабля «Ісіда» з Німфея та інші опосередковані факти) зараз ставлять під сумнів як свідчення реальних економічних і політичних відносин. Однак, на наш погляд, таке заперечення наявності єгипетсько-боспорських контактів також є невинуватим і дещо перебільшеним. Ще більш складною є ситуація з іншими причорноморськими полісами. Писемні джерела, які б засвідчували безпосередні контакти єгипетських центрів, з одного боку, та Херсонеса Таврійського чи Ольвії, з іншого, взагалі невідомі. Тому тут доводиться керуватися суто археологічними джерелами. Для означених полісів це будуть переважно персні так званого птоlemeївського типу та кераміка стилю Гадра. Щодо Ольвії спектр імпортованих речей може бути більш репрезентативним. З огляду на це, варто коротко оглянути всі категорії знахідок, які потенційно можна вважати єгипетським імпортом або ж були віднесені до нього раніше в історіографії.

Зацікавленість дослідників у східних імпортах в античних центрах Північного Причорномор'я фіксують ще з рубежу XIX–XX ст. У цей час на хвилі популярності антикваріату в суспільстві почали формувати приватні колекції незвичайних знахідок. Частково це пов'язано з тим, що артефакти єгипетського походження вважали вкрай рідкісними і незвичайними,

адже за стилем вони відрізнялися від переважної більшості грецьких матеріалів, які вже добре були відомі в суспільстві та в колах поціновувачів старожитностей. Традиційно вважають, що з Єгипту до полісів Північного Причорномор'я надходили дорогі тканини, ароматичні речовини, прянощі. Оскільки ці речі археологічно зафіксувати неможливо, особливу увагу варто звернути на інші категорії.

В історіографії початку ХХ ст. серед категорій знахідок александрійського походження з Ольвії згадують скульптуру. З розкопок 1902–1903 р. (залишки елліністичного дому під курганом із крепідую) походять фрагменти скульптур у формі двох чоловічих і однієї жіночої голів, які були виконані в одному стилі. У публікації 1906 р. за сукупністю характерних рис у створенні художнього образу вони інтерпретовані як божества Асклепій, Гігієя і Ерот. За центром виробництва ці фрагменти статуеток Борис Фармаковський відніс до Александрії і датував кінцем III ст. до н. е. (Фармаковский 1906, с. 191–213). До цієї категорії знахідок також було віднесено два уламки жіночих статуеток із пентелійського мармуру. Від першої зберігся тільки торс. Статуетка зображувала жінку в динамічній вертикальній позі, одягнуту в хітон і гіматій. Від другої статуетки збереглася тільки частина бюсту. Ці знахідки теж було датовано елліністичним часом, ймовірно III ст. до н. е. (Фармаковский 1906, с. 177–178, рис. 127). У переліку речей, викуплених у селян на початку ХХ ст. поблизу Ольвії, Борис Фармаковський зга-

дує також мармурову голівку Серапіса, ймовірно александрійської школи (Фармаковский 1918, с. 49–50, рис. 78), яка найпевніше походить із некрополя. Тоді ж було зроблене припущення, що такі речі потрапляли до Ольвії за посередницької ролі Родоса (кінець III — початок II ст. до н. е.), хоча на сьогодні не маємо прямих свідчень саме про такий ланцюг економічних контактів. Так само як і не маємо зараз можливості безпосередньо опрацювати старі колекції, щоб підтвердити або спростувати історіографічні наративи.

Ще одна категорія речей представлена амулетами і скарабеїдами. Наприклад, відомий амулет зі світло-зеленої пасти у формі бога Пта (Бондар 1957, с. 36), а також ціла серія «фаянсів» пізньокласичного елліністичного часу із зооморфними зображеннями, що походить з Ольвії та Борисфена (Островерхов 2014, с. 43, 51, рис. 5). До цієї категорії знахідок належить також скарабеїд із зображенням у формі ока Гора (?) на щитку, який було знайдено під час розчищення склепу на ольвійському некрополі (рис. 1). Розміри виробу є стандартними для таких знахідок: довжина — 5,7 см, ширина — 4,3 см. Гіпотетично до александрійського виробництва в Ольвії відносять також деякі речі з дорогоцінних металів, зокрема срібний медальйон із зображенням Афіни, золотий перстень, срібну чашу. Однак відомості про ці знахідки вкрай обмежені (Бондар 1957, с. 37).

Однією з найдослідженіших категорій речей, які потрапляли до Північного Причорномор'я з Єгипту, були персні птолеме-

Рис. 1. Скарабеїд з Ольвійського некрополя

ївського типу III–II ст. до н. е. з характерним оформленням (Неверов 1974; Трейстер 1982, 1985; Зелінський 2018; Зелінський 2020). Найбільшу їхню кількість було знайдено на Боспорі. Значно менше знахідок походить із Херсонеса Таврійського та Ольвії. Призначення цих речей є досить дискусійною темою. Однак

варто погодитися з думкою більшості дослідників, що наявність таких знахідок у регіоні свідчить про дипломатичні контакти причорноморських центрів і птолемаївського Єгипту. Їхній ступінь стосовно різних центрів є окремою темою дослідження. Що ж до Ольвії, то персні тут представлені єдиною знахідкою (з опублікованих нині), і тому їх можна розглядати лише в комплексі з іншими речами для побудови моделей таких контактів.

Компактною групою матеріалу в Ольвії представлені також монети. Зважаючи на досить нечітку інформацію про обставини їх знаходження, варто погодитися з М. Ольшта-Блох про те, що лише бронзові монети Птолемея тут можна брати до уваги (Olszta-Bloch 2011, s. 99–100), а інші знахідки з розкопок XIX ст. ще треба детально опрацювати. Однак певні застереження виникають щодо заперечення ольвійських торгових контактів з Єгиптом на основі цих монет. Річ у тім, що їхня наявність в Ольвії та на о. Левке пояснюється торгівлею александрійських купців з іншими полісами Північно-Західного Причорномор'я (Olszta-Bloch 2011, s. 207), що, на нашу думку, неправомірно робить ольвійські знахідки ледь не випадковими в історичному контексті.

Окрема категорія єгипетського імпорту у полісах Північного Причорномор'я могла бути представлена виробами з глини. Особливий інтерес становлять фігурні посудини, знайдені на початку XX ст. і віднесені в історіографії до єгипетського виробництва. Зокрема мова йде про глиняну ста-

туєтку у вигляді Силена з амforoю (Pharmakowsky 1909, pp. 130–131, fig. 56–58); досить цікавою є також знахідка світильника із парним зображенням Беса (Тураев 1912, с. 71–75, табл. II). Стилiстично вони справді схожі на елліністичні вироби єгипетських майстерень та мають специфічний релігійний контекст.

Досить знаковим явищем є наявність у Північному Причорномор'ї, зокрема і в Ольвії, кераміки стилю Гадра, яка була важливим елементом матеріальної культури елліністичного світу. Тривалий час вважали, що Александрія Єгипетська була єдиним постачальником такої кераміки до античних центрів Північного Причорномор'я. Однак зараз можемо стверджувати, що певну частину середземноморського імпорту становили товари з Криту. Зокрема знахідка Нижнього міста Ольвії (Kotenko 2024b, p. 162, fig. 3) попри попередню атрибуцію все ж більше схожа саме на критську кераміку (Callaghan 1980, Callaghan, Jones 1985). Варто зазначити, що з-поміж масиву ольвійської кераміки IV–II ст. до н. е. такі вироби займають досить малу частину і часто відомі за одиничними фрагментами. Найбільшу колекцію елліністичних розписних ваз тут було здобуто під час грабіжницьких розкопок ще наприкінці XIX ст., і, зважаючи на стан речей, вони походили з некрополя. Зараз можна стверджувати, що александрійський і критський імпорт розписних ваз спровокував навіть розвиток подібної кераміки місцевого виробництва у полісах Північного Причорномор'я.

Історіографія керамічного імпорту Александрії Єгипетської до полісів Північного Причорномор'я є вкрай обмеженою. Першою узагальненою роботою з цієї теми варто вважати статтю Ернст фон Штерна 1910 р., у якій він опублікував елліністичну розписну кераміку з Ольвії, помилково віднісши до александрійського імпорту й вироби місцевого (причорноморського) виробництва (Штерн 1910). Також автор схилився до думки, що розписні гідрії використовували виключно в поховальній практиці, як це відомо за матеріалами східного некрополя Александрії. Однак на сьогодні археологічні дослідження дають підстави спростувати таке твердження. Також Ернст фон Штерн зробив висновок, що за часів правління Птолемеїв були доволі тісні економічні відносини між Ольвією та Александрією і, відповідно культурний вплив Александрії у Північному Причорномор'ї був досить значним (Штерн 1910, с. 173). Після виходу статті Ернста фон Штерна тривалий час не з'являлися спеціальні публікації, присвячені елліністичному розписному посуду з Північного Причорномор'я. Серед важливих праць з означеної тематики варто згадати статтю Тетяни Кніпович 1941 р. про історію художньої кераміки причорноморських центрів (Кніпович 1941). У своїх висновках вона зазначила, що такий культурний вплив з боку елліністичного Єгипту міг бути лише за умови існування тісних його зв'язків із Північним Причорномор'ям (Кніпович 1941, с. 149). В подальшому так звану александрійську кераміку розгляда-

ли в публікаціях як один із атрибутів імпорту птолемеївського Єгипту до віддалених центрів Північного Причорномор'я (Блаватский 1953, с. 244–246).

Найбільш докладно імпорт Александрії Єгипетської в Північному Причорномор'ї, і в Ольвії також, розглянуто в статті Ігоря Шургая 1965 р. (Шургая 1965), який досить глибоко вивчав питання єгипетсько-причорноморських контактів. Автор підтвердив спостереження Ернста фон Штерна, що урни Гадра переважно відомі з некрополя Ольвії. Висновки про їхнє александрійське походження він підкріпив технологічними особливостями таких виробів. Надійним індикатором тут, на його думку, виступила гіпсова ґрунтовка, яка є традиційним елементом саме єгипетського керамічного виробництва (Шургая 1965, с. 133). Серед головних імпортерів єгипетських товарів у Північному Причорномор'ї він визначив Ольвію. Хронологія ваз Гадра, запропонована автором, досі лишається актуальною, адже і сучасні дослідження показують, що їхнє виробництво найбільше розвинулося в III ст. до н. е.

Після ґрунтовної статті Патріка Калаґана і Річарда Джонса 1985 р. можемо говорити, що не все так однозначно з єгипетським імпортом ваз стилю Гадра до полісів Північного Причорномор'я. На основі подальших досліджень було з'ясовано, що певний тип такої кераміки виготовляли на Криті (Callaghan 1980). Стилистично до них можна віднести і деякі знахідки з Ольвії, а саме гідрію з Нижнього міста та дуже схожу посудину із зображенням бою півнів

з каталогу *Corpus Vasorum Antiquorum* (Classical Art Research Centre, T. 496). Однак, знаючи тепер і інші центри виробництва кераміки Гадра, ми не можемо повністю викреслити й александрійський імпорт. Адже деякі фрагменти розписного посуду елліністичного часу (Kotenko 2024a, р. 143, pl. 61) ще потребують детального вивчення, зокрема петрографічного.

На основі висвітлених матеріалів можна зробити такі висновки. З одного боку, вони будуть перегукуватися з напрацьованими історіографічними сюжетами. Але, з іншого — дещо контрастують із висновками сучасних дослідників, на чому було акцентовано вище. По-перше, зважаючи на накопичення джерельної бази та прогрес у вивченні єгипетсько-причорноморських контактів, зараз можемо говорити про комплексність цієї проблематики. Всі археологічні свідчення (так само як і писемні стосовно Боспорського царства), на нашу думку, варто розглядати лише з урахуванням їхньої сукупності, а не окремішності. Звісно, безпосередні контакти між Єгиптом і Північним Причорномор'ям зараз вважають малоімовірними. Натомість більш можливими постають взаємозв'язки через посередництво інших центрів, на що вже, наприклад, звертав увагу Юрій Литвиненко (1965). Однак сучасні роботи, де ставлять під сумнів прямі чи опосередковані контакти полісів Північного Причорномор'я з античними центрами Африки, не враховують саме факту наявності *набору речей* і тому теж не є об'єктивними. Іншими словами, звісно, можна

ставити під сумнів шляхи потрапляння певних категорій александрійських товарів до Ольвії, однак тут важко ігнорувати їхнє різноманіття та фактичну наявність в елліністичних комплексах. Навіть беручи до уваги цілком раціональне зауваження, що це могла бути опосередкована торгівля за участю Родоса, варто все ж наголошувати на тому, що принаймні в культурному плані саме Александрія мала вплив на місцеве населення північнопричорноморських центрів. По-друге, з розкриттям цієї теми постала на поверхні ще одна проблема, а саме взаємозв'язки Ольвії та Криту. Очевидно, певна група кераміки такого походження все ж проникала до Північно-Західного Причорномор'я, і її варто дослідити окремо.

Отже, імпорт Александрії Єгипетської до Ольвії, прямий чи опосередкований, тісно переплітається в історіографії з вивченням художньої виробів елліністичного часу. У III ст. до н. е., а ймовірно й дещо пізніше, між цим центрами існували певні

економічні контакти, які фіксують за описаними вище категоріями речей. В цілому, в єгипетському імпорті до Ольвії виокремлюють характерні риси. Відповідно до відомих матеріалів, тут переважають речі, пов'язані з культовою сферою життя греків елліністичного періоду (побутові речі масового вжитку майже невідомі). Серед таких артефактів найбільше представлені ексклюзивні речі, тому можна припустити, що вони були дорогі. Це, своєю чергою, ставить питання про матеріальну культуру заможного прошарку населення Ольвії. Елліністичний Єгипет безумовно впливав на культурну сферу життя не лише у Середземномор'ї, а й у більш віддалених регіонах, зокрема в Північному Причорномор'ї. Цілком можливо, що це було пов'язано з поширенням єгипетських культів як частини зовнішньої політики Птолемеїв. Усе це демонструє залучення регіону в культурному плані в орбіту держави Александра Македонського.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

- Блаватский, В. Д. 1953. *История античной расписной керамики*. Москва.
- Бондар, М. М. 1957. Торговля Ольвії з грецькими містами в елліністичний час. *Археологія*, XI, с. 35–44.
- Зелинский, А. Л. 2018. К вопросу о назначении так называемых перстней «птолемеевского типа». *Стародавнє Причорномор'я*, XII, с. 241–247.
- Зелінський, А. Л. 2020. Персні «птолемеевського типу» і Північне Причорномор'я: виняток чи правило? *Східний світ*, 1, с. 5–20.
- Книпович, Т. 1941. Из истории художественной керамики Северного Причерноморья. *Советская археология*, VII, 140–151.
- Литвиненко, Ю. Н. 1991. Птолемеевский Египет и Северное Причерноморье в III в. до н. э. К вопросу о контактах. *Вестник древней истории*, 1, с. 12–26.

- Неверов, О. Я. 1974. Группа эллинистических бронзовых перстней в Собрании Эрмитажа (к вопросу о времени проникновения египетских культов в Северное Причерноморье). *Вестник древней истории*, 1, с. 106–115.
- Островецков, А. С. 2014. «Єгипетські фаянси» в Скіфії та їх місце в системі подібних старожитностей Східної Європи (досвід комплексного аналізу). *Археологія*, 1, с. 41–60.
- Трейстер, М. Ю. 1982. Бронзовые перстни с изображениями на щитках из Горгиппии и окрестностей. *Вестник древней истории*, 3 (161), с. 67–76.
- Трейстер, М. Ю. 1985. Боспор и Египет в III в. до н. э. *Вестник древней истории*, 1, с. 129–136.
- Тураев, Б. А. 1912. Терракотовый светильник из Ольвии (?), изображающий чету Бесов. *Известия императорской археологической комиссии*, 45, с. 71–75.
- Фармаковский, Б. В. 1906. Раскопки в Ольвии в 1902–1903 годах. *Известия императорской археологической комиссии*, 13, с. 165–215.
- Фармаковский, Б. В. 1918. *Херсонская губерния. Раскопки в Ольвии. Отчет археологической комиссии за 1913–1915 годы*. Санкт-Петербург, с. 1–51.
- Штерн, Э. Р. 1910. К вопросу об эллинистической керамике. *Записки императорского Одесского общества истории и древностей*, XXVIII, с. 158–190.
- Шургая, И. Г. 1965. Импорт Александрии в Северном Причерноморье. *Вестник древней истории*, 4, с. 126–140.
- Atanassova, V. 2024. Egyptian Cults on the Black Sea Coast. In: Atanassova, V., Bricault, L., eds. *Egyptian Cults on the Black Sea Coast. Études méditerranéennes*, 6. Sofia-Athènes: École française d'Athènes, Institute of Balkan Studies with Center of Thracology, Bulgarian Academy of Sciences, pp. 26–51.
- Callaghan, P. J. 1980. The Trefoil Style and Second-Century Hadra Vases. *The Annual of the British School at Athens*, 75, pp. 33–47.
- Callaghan, P. J., Jones, R. E. 1985. Hadra Hydriae and Central Crete: A Fabric Analysis. *The Annual of the British School at Athens*, 80, pp. 1–17.
- Classical Art Research Centre [online]. Режим доступа: <https://www.beazley.ox.ac.uk/record/13B488C0-A33B-41CC-8626-8486042BB9B2> [Дата звернення 12 червня 2024].
- Kotenko, V. 2024a. *Chersonesan ceramic import to the Northwest Black Sea region*. Kyiv: IA NAS Ukraine.
- Kotenko, V. 2024b. The Egyptian Veil of the Hellenistic Olbia. In: Atanassova, V., Bricault, L., eds. *Egyptian Cults on the Black Sea Coast. Études méditerranéennes*, 6. Sofia-Athènes: École française d'Athènes, Institute of Balkan Studies with Center of Thracology, Bulgarian Academy of Sciences, pp. 156–167.
- Olszta-Bloch, M. 2011. *Ptolemejski Egipt i Greckie centra Północnego wybrzeża Morza Czarnego. Związki polityczne i gospodarcze*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Pharmakowsky, B. 1909. Olbia 1901–1908. Fouilles et trouvailles. *Известия императорской археологической комиссии*, 33, с. 103–136.

REFERENCES

- Blavatskiy, V. D. 1953. *Istoriya antichnoy raspisnoy keramiki*. Moskva.
- Bondar, M. M. 1957. Torhivlia Olvii z hretskymy mistamy v ellinistychnyi chas. *Arkheolohiia*, XI, s. 35–44.

- Zelinskiy, A. L. 2018. K voprosu o naznachenii tak nazyvaemykh perstney “ptolemeevskogo tipa”. *Starodavnye Prychornomor’ia*, XII, s. 241–247.
- Zelinskiy, A. L. 2020. Persni “ptolemeivskoho typu” i Pivnichne Prychornomor’ia: vyniatok chy pravlyo? *Skhidnyi Svit*, 1, s. 5–20.
- Knipovych, T. 1941. Iz istorii khudozhestvennoy keramiki Severnogo Prychernomor’ya. *Sovetskaia arkhologiiia*, VII, s. 140–151.
- Lytvynenko, Yu. N. 1991. Ptolemeevskiy Egipet i Severnoe Prychernomor’ye v III v. do n. e. *K voprosu o kontaktakh*. *Vestnik drevney istorii*, 1, s. 12–26.
- Neverov, O. Ya. 1974. Gruppy ellinisticheskikh bronzovykh perstney v Sobranii Ermitazha (k voprosu o vremeni proniknoveniia egipetskikh kultov v Severnoe Prychernomor’ye). *Vestnik drevney istorii*, 1, s. 106–115.
- Ostroverkhov, A. S. 2014. “Yehyptski faiansy” v Skifii ta yikh mistse v systemi podibnykh starozhytnosti Skhidnoi Yevropy (dosvid kompleksnoho analizu). *Arkheolohiia*, 1, s. 41–60.
- Treyster, M. Yu. 1982. Bronzovye perstni s izobrazheniiami na shchitkakh iz Gorgippii i okrestnostey. *Vestnik drevney istorii*, 3 (161), s. 67–76.
- Treyster, M. Yu. 1985. Bospor i Egipet v III v. do n. e. *Vestnik drevney istorii*, 1, s. 129–136.
- Turaev, B. A. 1912. Terrakotovy svetil’nik iz Olvii (?), izobrazhaiushchii chetu Besov. *Izvestiia imperatorskoy arkhologicheskoy komissii*, 45, s. 71–75.
- Farmakovskiy, B. V. 1906. Raskopki v Olvii v 1902–1903 godakh. *Izvestiia imperatorskoy arkhologicheskoy komissii*, 13, s. 165–215.
- Farmakovskiy, B. V. 1918. *Khersonska huberniia. Raskopki v Olvii. Otchet arkhologicheskoy komissii za 1913–1915 gody*. Sankt-Peterburg, s. 1–51.
- Shtern, E. R. 1910. K voprosu ob ellinisticheskoy keramike. *Zapiski imperatorskogo Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey*, XXVIII, s. 158–190.
- Shurhaia, I. H. 1965. Import Aleksandrii v Severoho Prychornomor’ia. *Vestnik drevney istorii*, 4, s. 126–140.
- Atanassova, V. 2024. Egyptian Cults on the Black Sea Coast. In: Atanassova, V., Bricault, L., eds. *Egyptian Cults on the Black Sea Coast. Études méditerranéennes*, 6. Sofia-Athènes: École française d’Athènes, Institute of Balkan Studies with Center of Thracology, Bulgarian Academy of Sciences, pp. 26–51.
- Callaghan, P. J. 1980. The Trefoil Style and Second-Century Hadra Vases. *The Annual of the British School at Athens*, 75, pp. 33–47.
- Callaghan, P. J., Jones, R. E. 1985. Hadra Hydriae and Central Crete: A Fabric Analysis. *The Annual of the British School at Athens*, 80, pp. 1–17.
- Classical Art Research Centre, [online]. Available at: <https://www.beazley.ox.ac.uk/record/13B488C0-A33B-41CC-8626-8486042BB9B2> [Accessed 12 June 2024].
- Kotenko, V. 2024a. *Chersonesan ceramic import to the Northwest Black Sea region*. Kyiv: IA NAS Ukraine.
- Kotenko, V. 2024b. The Egyptian Veil of the Hellenistic Olbia. In: Atanassova, V., Bricault, L., eds. *Egyptian Cults on the Black Sea Coast. Études méditerranéennes*, 6. Sofia-Athènes: École française d’Athènes, Institute of Balkan Studies with Center of Thracology, Bulgarian Academy of Sciences, pp. 156–167.
- Olszta-Bloch, M. 2011. *Ptolemejski Egipet i Greckie centra Północnego wybrzeża Morza Czarnego. Związki polityczne i gospodarcze*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Pharmakowsky, B. 1909. Olbia 1901–1908. Fouilles et trouvailles. *Известия императорской археологической комиссии*, 33, с. 103–136.

ON THE PRESENCE OF EGYPTIAN IMPORTS IN OLBIA AT HELLENISTIC TIMES

Viktoriia Kotenko,

PhD in History

<https://orcid.org/0000-0001-9172-1062>

Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, National Historical and Archaeological Preserve “Olbia” of the NAS of Ukraine

This article examines the main categories of potential Egyptian imports to the Northern Black Sea region in the Hellenistic period. Different opinions on the nature of these things are collected and presented, and the historiography of contacts between Ptolemaic rulers and Pontic centres is analysed on the basis of archaeological sources. It is emphasized that certain economic contacts, whether direct or indirect, between Olbia and Alexandria did take place, given the representativeness of the finds and despite their limited quantity.

The geopolitical changes on the map of Ancient Greece in Hellenistic times had a significant impact on the Northern Black Sea region. Imports from Alexandria to Olbia, whether direct or indirect, are closely intertwined in historiography with the study of Hellenistic art. In the 3rd century BCE, and possibly slightly later, there were certain economic contacts between these centres, evidenced by various categories of artefacts. In general, the Egyptian imports to Olbia have distinctive features. According to the known materials, it is dominated by items associated with cultic practices of the Greeks of the Hellenistic period (household items of mass consumption are practically unknown). Among these artefacts, exclusive items are the most common, suggesting that these items were likely expensive. This, in turn, raises the question of the material culture of Olbia's wealthy social stratum. Hellenistic Egypt certainly influenced the cultural sphere of life not only in the Mediterranean, but also in more distant regions, including the Northern Black Sea area. It is possible that this could have been due to the spread of Egyptian cults as part of Ptolemaic foreign policy. These findings demonstrate the cultural integration of the region into the orbit of Alexander the Great's empire.

Keywords: ancient times, Northern Black Sea region, Egypt, imports.

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

Матеріал надійшов 04.10.2024

ВІДТВОРЕННЯ ПРОЦЕСУ ПРИГОТУВАННЯ ВИПІЧКИ У ПЕЧІ СКІФСЬКОГО ЧАСУ

УДК 903.28:303.442.4

DOI: 10.18523/3083-7537.2025.1.34-44

Любава Потоцька,

студентка

<https://orcid.org/0009-0002-7188-3480>

Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури

У статті описано експериментальну реконструкцію повного циклу виробництва хліба скіфської доби. Було відтворено процес приготування випічки за мініатюрними глиняними моделями вотивних хлібців. Побудовано автентичну піч за археологічними джерелами, створено і застосовано кам'яну зернотерку. Зафіксовано кількість витраченого часу, людського і матеріального ресурсу для кожного з етапів виробництва. Описано процеси і внесено певні корективи в уявлення про перетирання муки і випікання хлібців.

Ключові слова: експеримент, хлібці, випікання хліба, скіфська піч, реконструкція, автентичні форми, археологія досвіду.

Однією з невід'ємних складових людського життя в усі часи було приготування їжі. Цей процес стосується як продуктів, так і спеціальних пристроїв для їх оброблення. Результат такої діяльності крізь століття потрапляє до рук археологів, які аналізують матеріальні залишки і за їхньою допомогою вивчають давні суспільства.

Майже все, що ми знаємо про повсякденне життя цих суспільств, є результатом багаторічних досліджень великої кількості науковців.

Сьогодні вже немало відомо про племена, які мешкали на території лісостепової України в скіфські часи: ми знаємо про їхню економіку, яка була зосереджена на

© Любава Потоцька, 2025

Рис. 1. Кам'яна основа зернотерки, яку було знайдено на місці проведення експерименту

Рис. 2. Процес перетирання зерна на борошно за допомогою знайдених приладь

Рис. 3. Борошно, що було отримано в процесі експериментального перетирання зерна

Рис. 4. Сформовані хлібці, подібні до нативних моделей

Рис. 5. Формування підковоподібного борта на основі печі

Рис. 6. Накладання формувальної маси на прутяний каркас печі

Рис. 7. Етап вструмлення прутів у підковоподібний борт глиняної печі

Рис. 8. Накладання формувальної маси на прутяний каркас печі

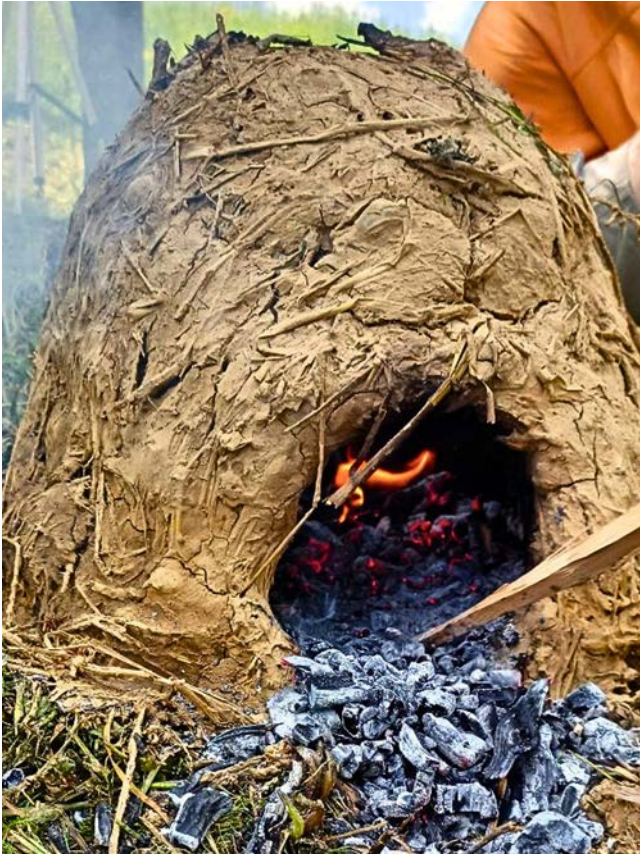

Рис. 9. Зведена під час експерименту піч під час обпалу

Рис. 10. Заготовки хлібців, подібні до нативних моделей

Рис. 11. Отвір печі під час обпалу одразу після зведення

Рис. 12. Площина для випікання хлібців, звільнена від зайвого вугілля

Рис. 13. Хлібці, поміщені всередину печі для випікання на пропечену площину, покриту золою

Рис. 14. Процес випікання хлібців

Рис. 15. Процес випікання хлібців

Рис. 16. Хлібець, отриманий у процесі експерименту

скотарстві та землеробстві, а також про їхню матеріальну культуру, яка була безпосередньо пов'язана зі способом господарства. Серед великої кількості теоретичних досліджень і міркувань навколо інтерпретації знахідок було висловлено багато ідей щодо реконструкції окремих аспектів людського повсякдення.

У 2023 році всесвітня спілка археологів-експериментаторів «EXARC» у рамках програми Support Ukraine Network (SUN) за ініціативи її члена Яреми Іванцева організувала польовий виїзд до заповідника «Давній Галич» для всіх охочих, яких цікавить експериментальна археологія та жива історія. Студентське археологічне товариство також було запрошено для презентації низки показових експериментів під час цієї події, однією з завдань якої було познайомити та організувати співпрацю між реконструкторськими клубами та археологами. Подібні події час від часу відбуваються в Україні, експериментальна археологія отримує більш широкий вжиток. Яскравим прикладом такого розвитку може слугувати випуск «Археологія і давня історія України» № 22 на тему «Дослідження, експерименти, реконструкція», де всі статті було присвячено цій темі.

У процесі підготовки до виїзду було сплановано експеримент щодо випікання так званих хлібців скіфського часу, які дослідники вважають вотивними моделями справжнього їстівного хліба (Шрамко 1957). Подібний експеримент було проведено у 1980-х роках, із порівнянням швидкості розтирання сухого та замоченого

пшона на вже готовій зернотерці (Моруженко, Янушевич 1984, с. 137). Ми вирішили розширити рамки і створити також реконструкцію печі, щоб пройти повний процес приготування хлібців. Суть нашого експерименту полягала у практичному виготовленні борошна з пшениці за допомогою ручної кам'яної зернотерки, створенні тіста за допомогою води й натуральної закваски, складанні купольної печі скіфського часу на прутяному каркасі, обпалі печі та приготуванні в ній випічки у формі хлібців. Під час експерименту було визначено необхідну кількість часу і матеріалів для відтворення всіх необхідних елементів приготування і перевірено на практиці можливість виготовлення випічки подібної форми в певних умовах.

Виготовлення тіста

Процес виготовлення хліба потребував великої кількості часу. Форма деяких вотивних моделей свідчить про те, що хліб підіймався під час випікання. Зроблено припущення стосовно використання певного розпушувача: насамперед за виготовлення хліба способом бродіння використовували закваску (Артюх 1997, с. 48–49). Приготування цієї закваски було досить тривалим етапом експерименту. Для закваски змішали обдирне борошно і воду у співвідношенні три до одного відповідно, потім ємність із сумішшю накрили тканиною. Наступні два дні для збереження густини доводилось раз на добу додавати одну чверть від загальної маси обдирного бо-

Таблиця 1

Зафіксований таймінг для створення тіста для подальшого випікання

Час	Процес	Додатки
4 дні	Створення закваски	Обдирне борошно (три частини) і вода (одна частина)
20 хвилин	Пошук матеріалів на території	Кам'яна плита і річкова галька, знайдені на території
90 хвилин	Перемелення борошна	Розтирання декількома методами, щоб підібрати зручніший. Спочатку розтирали по колу, однак для більшої ефективності перейшли до перетирання назад-уперед
15 хвилин	Замішування і формування	Поєднання закваски і отриманого борошна. Формування хлібців, подібних до знайдених вотивних моделей

Таблиця 2

Зафіксований таймінг для зведення печі, готової до експлуатації

Час	Процес	Додатки
30 хвилин	Пошук матеріалів	Глину надали організатори, її видобули неподалік від місця експерименту. Прути з сухостою і свіжих дерев
30 хвилин	Замішування формувальної маси	Дві людини: одна замішувала формовочну масу, друга додавала потрібні матеріали (солону, глину, воду)
60 хвилин	Складання печі	Будувати піч почали паралельно з замішуванням, що прискорило процес
30 хвилин	Обпалювання	Обпалювали піч одразу після зведення

рошна і трохи чистої води. Двічі на день закваску перемішували, на четвертий день вона була готова. Подібна закваска може зберігатися достатньо довго, а оскільки

об'єм невеликий, є можливість транспортувати її протягом декількох днів для приготування тіста вже безпосередньо на місці. Із використанням уже готової закваски

процес приготування хлібин був дуже швидким.

На місце проведення експерименту взяли тільки посудину для замішування тіста, пшеницю двозернянку (використання якої у скіфський час підтверджено численними палеоботанічними дослідженнями) (Болтрик та ін. 2015, с. 164–165), закваску у невеликій тарі. Всі інші необхідні матеріали були здобуті на місці в польових умовах: зернотерка, глина, дрова, пруті для каркаса, вода.

На місці було знайдено деталі зернотерки — кам'яну основу у формі пласкої плити (ймовірно доломіту) розмірами близько 15×35 см і великий шматок річкової гальки не більше ніж 10 см у діаметрі як курант. Такі розміри деталей зернотерок були нормою в різні часи. Метою було віднайти розміри, максимально наближені до епохи раннього заліза (Горбаненко 2010, с. 46).

Оскільки городище, на якому проводили експеримент, розташоване на кам'янистому ґрунті, пошук необхідних деталей тривав близько 20 хвилин. На місцевості, де немає такої кількості каміння, час на пошуки необхідного каміння буде довший, тому потрібно заздалегідь подбати про транспортування необхідної сировини. Наступним етапом було оброблення зерна. Спочатку розтирали зерно по колу, але для такого методу потрібно, щоб у нижньому камені було воронкоподібне заглиблення. Частина борошна з пласкої частини сипалася на землю під час кругових рухів. Потім вирішили змінити техніку і терти назад-уперед, зусиль треба було

прикладати менше, а результат покращився. Зерно розтиралось у дрібніший помел, а через деякий час взагалі в борошно. Отже, під час виготовлення борошна було зроблене спостереження, що паралельні рухи подрібнюють зерна ефективніше, ніж кругові. Справді, велика кількість зернотерок має сліди саме такого використання, якщо уважно подивитися на форму основи після довготривалої експлуатації.

У процесі розтирання зерна було отримано борошно порівняно грубого помелу: повністю подрібнити всі зерна не вдалося, тому траплялася їхня грубіша фракція. Під час планування експерименту такий результат не передбачили, однак це не вплинуло на процес. За 90 хвилин роботи зернотерки було подрібнено близько 500 грамів борошна, у підсумку борошно було замішано на 10 грамах закваски.

Будівництво печі

Паралельно з розтиранням зерна склали піч, у якій планували випікати хлібці. Піч зводили на глиняній основі з використанням прутяного каркаса, за формою та розміром максимально наближено до печей епохи раннього заліза (приблизно 40×60 см овальної форми) (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 22). Піч мала два отвори: для дров і для виходу диму; її склали з використанням близько 60 кг глиняної суміші за 2,5 години. Виявилось, що будівництво печі — дуже швидка і порівняно легка справа навіть для людей, які мають щодо цього мало досвіду.

Глину на місце проведення експерименту привезли організатори, сировину видобули неподалік, з урахуванням пішої доступності родовища. Для зведення каркаса гілки зібрали з місцевого сухостою, деякі прутья були невисушеними.

Формувальну масу замішували у викопаному заглибленні площею 1 м², в яке поступово додавали глину, соломку і воду та доводили суміш до однорідності. Процесом займалися дві людини: одна вимішувала ногами сировину, інша підносила матеріали. В такий спосіб було забезпечено найефективнішу витрату людського ресурсу і часу. На замішування пішло до 30 хвилин.

Зведення самої печі зайняло годину. Важливо зазначити, що під час замішування глини вже паралельно почали будувати каркас печі. Це дало можливість прискорити процес і вчасно реагувати на нестачу ресурсу, не зупиняючи основної роботи.

Першим етапом було створення основи печі — пласкої вирівняної овальної поверхні параметрами 40×60 см, завтовшки 3–4 см. Її розрівнювали прямо на траві, не створюючи спеціальну площину, таким чином основа слугувала вирівнюванню поверхні. Потім на неї поклали підковоподібний борт 7–10 см завширшки й 5 см заввишки. У зведений борт перпендикулярно вставили гілки не більше ніж 1 см у діаметрі. Поступово на прутяний каркас наклали формувальну масу й утворювали купол. Оскільки діаметр гілок був невеликий, з'єднати їх у верхній частині було доволі легко. При цьому гілки давали певну амортизацію, тому на етапі нанесення гли-

ни можна було легко змінювати форму купола. У верхній частині цього купола піч не закривалась, отвір мав слугувати димоходом. У нижній частині від основи було створено отвір для дров і їжі заввишки 20–25 см.

Одразу після зведення печі було проведено обпалювання. Для процесу протоплювання не потрібні були додаткові матеріали, глина з перших хвилин почала висихати, тож поступово формувався сухий міцний каркас. Прогріту до близько 500 градусів піч звільнили від частини вугілля, а його залишки розподілили під бортами конструкції. До потрібного для подальшого випікання стану піч дійшла за 30 хвилин обпалювання.

Випікання за вотивними моделями

Шматочки розпушеного тіста у формі хлібців поклали прямо на золу. Протягом випікання піч охолоджувалася, однак 15–20 хвилин витримки температури було достатньо, щоб тісто піднялося і в результаті спеклись невеликі хлібці.

Випічка добре пропеклася, мала рум'яну скоринку та солодкуватий присмак. Попри наявність не до кінця розмелених фрагментів пшениці виріб був повністю готовий до вживання. Учасники експерименту скуштували хлібець, і він виявився на смак достатньо приємним, хоча і незвичним, схожим на сучасний крафтовий хліб із зерна грубого помелу.

Отже, у процесі експерименту було відтворено приготування стародавнього хліба

у польових умовах із використанням автентичних технологій. Було визначено приблизний час, потрібний для приготування страви, кількість необхідних ресурсів, враховано спостереження учасників

експерименту щодо окремих технічних труднощів, перевірено на практиці теорії щодо приготування хлібців, форма яких відповідала археологічним джерелам у автентичних печах.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

- Артюх, Л. 1997. *Українська народна кулінарія: історико-етнографічне дослідження*. Київ: Наукова думка.
- Болтрик, Ю. В., Горбаненко, С. А., Кублій, М. В., Сергеева, М. С., Яніш, Є. Ю. 2015. Северинівське городище скіфського часу: біогосподарський аспект досліджень. *Археологія і давня історія України*, 4 (17), с. 155–192.
- Горбаненко, С. А. 2010. Знаряддя землеробства кінця I тис. до н. е. — I тис. н. е. Порівняльний аналіз. *Археологія*, 4, с. 46–60.
- Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровско-го Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион)*. Киев: Наукова думка, с. 22.
- Моруженко, А. А., Янушевич, З. В. 1984. Новые данные о развитии земледельческого хозяйства на поселениях VII–III вв. до н. э. в бассейне Ворсклы. В: *Проблемы археологии Поднепровья III–I тыс. до н. э.* Днепропетровск, 1984, с. 137.
- Шрамко, Б. А. 1957. Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке. *Советская археология*, 1, с. 178–198.

REFERENCES

- Artyuh, L. 1997. *Ukrayinska narodna kulinariya: istoriko-etnografichne doslidzhennya*. Kyiv: Naukova dumka.
- Boltrik, Yu. V., Gorbanenko, S. A., Kublij, M. V., Sergeyeva, M. S., Yanish, Ye. Yu. 2015. Severinivske gorodishe skifskogo chasu: biogospodarskij aspekt doslidzhen. *Arheologiya i davnya istoriya Ukrayini*, 4 (17), s. 155–192.
- Gorbanenko, S. A. 2010. Znaryaddya zemlerobstva kincyа I tis. do n. e. — I tis. n. e. Porivnyalnij analiz. *Arheologiya*, 4, s. 46–60.
- Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryj, S. A. 1989. *Pamyatniki skifskoj epohi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezhya (Kievo-Cherkasskij region)*. Kiev: Naukova dumka, s. 22.
- Moruzhenko, A. A., Ianushevich, Z. V. 1984. Novye dannye o razvitii zemledelcheskogo khoziaistva na poseleniakh VII–III vv. do n. e. v basseine Vorskly. V: *Problemy arkheologii Podneprovya III–I tys. do n. e.* Dnepropetrovsk, 1984, s. 137.
- Shramko, B. A. 1957. Sledy zemledelcheskogo kulta u lesostepnyh plemen Severnogo Prichernomorja v rannem zheleznom veke. *Sovetskaya arheologiya*, 1, s. 178–198.

REPRODUCTION OF THE BAKING PROCESS IN SCYTHIAN ERA OVEN

Liubava Pototska,

Student

<https://orcid.org/0009-0002-7188-3480>

National Academy of Visual Arts and Architecture

The article describes an experimental reconstruction of the full cycle of bread production in the Scythian period. The illustrative experiment took place during a field trip of the Student Archaeological Society to Krylos. The purpose of the experiment was to make authentic loaves resembling clay miniatures of votive models representing “bread” from the Scythian period.

The experimental process had three stages, which consisted of building a clay oven, firing it, and baking the loaves. According to archaeological sources, an authentic oven with a horseshoe-shaped base and two holes for firewood and for smoke removal was built using a mixture of clay, water, straw and branches for the frame. A stone grain grinder, the elements of which were found in the territory of the experiment, was created in order to be used during the process.

The process of grinding flour was carried out using found tools, taking 110 minutes to grind 500 grams of grain. A sourdough starter for bread was recreated: flour had been mixed with water for fermentation, which lasted about two days. Dough was kneaded using the extracted flour. The processes were detailed, adjustments were made to the understanding of flour processing. The loaves were shaped in the likeness of votive models at different stages of oven heating.

The experiment showed that creating finished bread requires not only making the sourdough starter but also spending about two hours creating flour and building an oven. These estimates apply assuming two individuals are working and there are necessary materials in the vicinity.

Thus, the study documented the amount of time spent on all stages of the experiment and estimated the manpower required for effective production, as well as the required amount of material resources needed at each stage of production.

During the experiment, we obtained loaves that were comparable in taste to modern craft bread. Visually, the votive models were almost identical to the real loaves obtained during the experiment. Judging by the scientific literature and theoretical research on the form and taste of these flour products, we can conclude that the experiment confirmed the relevance of earlier hypotheses, while allowing for certain refinements made to the details of the process.

Keywords: Experiment, votive breads, bread baking, Scythian oven, reconstruction, authentic forms, experiential archaeology.

THE “KARASUK” KNIVES IN UKRAINE

УДК 903.21'15(477.75)"637"

DOI: 10.18523/3083-7537.2025.1.45-52

Danylo Klochko,

PhD student

<https://orcid.org/0000-0002-2154-5611>

National University of Kyiv-Mohyla Academy

The article presents the Ukrainian finds of knives that originate in the Karasuk culture area. They are divided into two distinct types in respect to their form: the straight ones and the curved ones. Each knife is unique, having either one or two sharp blade sides, a pointed or rounded edge, and a distinct separation between the handle and the blade — or none at all. The closest analogies of these items are provided as well, coming from the Don and Volga river regions, Central Asia (mainly various regions of Kazakhstan) and China. The name “Karasuk knives” is considered artificial and is used in a generalizing manner, as such items are found across a vast territory, far beyond the traditional Karasuk area. One of the Ukrainian finds is completely unique for the Karasuk material complex, as it is not made solely of bronze, but once had an iron blade. The discussion regarding the use of the “Karasuk” knives (mainly whether they could have been used as weapons) is also addressed, as well as the obvious differences between knives and daggers in the Karasuk culture. Since this culture’s material complex includes a rich collection of daggers and swords, it is unlikely that the usage of knives as weapons was widespread among those people. Further evidence for this may be the complete absence of knife depictions on stone stelae, contrasting with other kinds of nomadic weaponry. According to the available dating, several types and variants of the knives continued to coexist for a long period of time. The differences in forms may be an indication that the knives had different purposes for those using them. The presence of such items in Ukraine is further evidence of contact between Eurasian nomads and the North Pontic region at the end of the Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age.

Keywords: knives, Karasuk culture, North Pontic region, Central Asia, Bronze Age, Early Iron Age.

© Danylo Klochko, 2025

1. Introduction

In recent years seven bronze knives, which have analogies within the material complex of Karasuk culture and its neighbors, have been discovered in Ukraine. Although other artifacts of this culture had been previously known in the North Pontic region (mainly — daggers and swords), the knife finds are a first in Ukrainian archaeology. They were initially introduced at the “Archaeological Studies: achievements and prospects 2024” conference on February 7, 2024. These items — including pictures and descriptions — are now published in English in printed form, along with the analogies. The list of the latter was revised and extended, broadening the map over which such items are distributed.

2. The “Karasuk” knife

To begin with, we should examine what constituted the so-called “Karasuk” knife. The name comes from the works of N. L. Chlenova, who dedicated them to the finds of bladed weapons of Karasuk culture (Chlenova 1976). The name itself is rather artificial, as such finds come from the regions far beyond the area of the culture in question. Still, we will proceed to use this name due to its generalizing nature.

Regarding the appearance of “Karasuk” knives, these are the bronze items, usually 20–25 cm long, which can be divided into two types based on form: straight or curved. Additionally, there are different variants of “Karasuk” knives: with one (most) or two

Fig. 1. The dagger (A) and the knife (B) of the Karasuk culture

sharp blade sides, with pointed or rounded edge, with definitely separated handle and blade, or none at all. The differences between the knife and the dagger of Karasuk culture should also be noted (Fig. 1). The most obvious differences are in form and shape. Also the Karasuk daggers have blades sharpened on both sides as well as pointy edges. The pommel on most of these daggers is mushroom-shaped, while knives usually have a ring-shaped pommel.

3. Straight knives

Regarding the finds, there are currently three known straight “Karasuk” knives found in Ukraine. The knife from the Poltava region is 22–23 cm long (Fig. 2, 1). Its width remains the same from the pommel to the edge, the blade and the handle are visually indistinguishable. Somewhat in the middle of the item, closer to the pommel there is a crack, which could be the result of the damage during excavation. The closest analogy of this knife comes from Anan’ino burial ground in Middle Volga region and was interpreted by S. V. Kuzminykh as an “eastern import” of 5th century BC (Kuzminykh 1983, p. 148). In-

terestingly, just like the item from the Poltava region, this one has a crack in the middle (Fig. 2, 2). According to the classification of S. V. Kuzminykh, this knife belongs to N-8 type (Kuzminykh 1983, table LVII, 4).

The knife from the Sumy region is also 22 cm long (Fig. 2, 3). The handle and blade are of the same width, the transition between them is invisible. Unlike the knife from the Poltava region, this one has only one sharpened side of the blade. The edge is rounded. A similar knife comes from Burial Mound 21 of Uigarak burial ground in Kazakhstan and is attributed to the 7th–5th centuries BC (Gorelik 2003, table II, 20). The only difference is the pointy edge of the analogy (Fig. 2, 4). Therefore, we can assume that the purpose of these two knives was different as the first one (from Sumy region) could only slash, while the second one — from the Uigarak burial ground) — could also be used for stabbing.

A similar knife (although more developed in form) was found during the excavations of a settlement belonging to the Dandybai-Begazi culture near the village of Kent (Central-Eastern Kazakhstan) (Fig. 2, 5) (Varfolomeev, Loman, Evdokimov 2017, Fig. 51, 1). The knife is 25,4 cm long, the blade is wider than the handle (2.2 to 0.4 cm), the mostly straight back is slightly curved outward (Varfolomeev, Loman, Evdokimov 2017, p. 26), the blade is dented at the base, the edge is either rounded or missing. Based on the analogies from the Karasuk area, the item is attributed to IX–VIII century BC (Varfolomeev, Loman, Evdokimov 2017, s. 56). Just like the knife from the Anan’ino burial ground, this item should

Fig. 2. Straight knives: 1. Poltava region; 2. Anan’ino burial ground (after Kuzminykh 1983, table LVII, 4); 3. Sumy region; 4. Uigarak burial ground (after Gorelik 2003, table II, 20); 5. Kent (after Varfolomeev, Loman, Evdokimov 2017, photo 4, 5); 6. Cherkasy region; 7. Korzhar burial ground (after Varfolomeev, Dmitriev, Loman 2019, Fig. 12, 4)

probably be considered an import from the Karasuk area.

The third straight “Karasuk” knife from Ukraine was found in the Cherkasy region (Fig. 2, 6). It is approximately 16 cm in length. The handle is much thinner than the blade, though both are the same length. Such difference might be considered the sign of development, as this form reduced the risk of the hand sliding onto the blade. The edge is also rounded. The knife of the so-called Kazakhstan type could be mentioned as the analogy (Fig 2, 7). This one was discovered at the inventory of a female grave at the Korzhar burial ground of Dandybai-Begazi culture in Central Kazakhstan (Varfolomeev, Dmitriev, Loman 2019, 71, fig. 12, 4). The form generally resembles the Ukrainian find: wide blade, narrow handle. However, the pommel has a closed semi-circular form, also only one side of the blade is sharp. The knife from Korzhar is bigger than the one from Ukraine: 21.2 cm long, the blade is 2,8 cm wide, the handle is 1.9 cm wide (Varfolomeev, Dmitriev, Loman 2019, p. 63).

4. Curved knives

There are currently four curved “Karasuk” knives which have been found in Ukraine. The first one, from the Sumy region, has a rather primitive form, but its pommel is unique for Ukrainian finds — mushroom-shaped with a hole. It is 22 cm long, the blade is curved, sharpened on one side, slightly wider than the handle, making the distinction between two clear. The blade is dented, which can indicate regular use of the item (Fig. 3, 1).

Its close analogy comes from the city of Laishevo in Tatarstan (Fig. 3, 2). According to S. V. Kuzminyh, it was used in the 7th–5th centuries BC — during the establishment of relations between the Anan’ino culture and nomadic peoples of Central Asia (Kuzminyh 1983, s. 148). In his classification, it belongs to the N-10 type (Kuzminyh 1983, table LVII, 6). Somewhat distant analogies are the accidental find from the kurgan near Andreevka village in Lower Don region (Fig. 3, 3) (Otroshenko 1994, Fig. 35, 2) and the knife of unknown origin (Fig. 3, 4) (Otroshenko 1994, Fig. 35, 4). The first one overall resembles the Ukrainian item, although lacks a distinct pommel; instead, the hole is located at the end of the handle. The second one also lacks a distinct pommel, and its form is straighter. It is peculiar that its blade is heavily dented, much like on the knife from the Sumy region. There are several other such knives — “hunchbacked” — in Low Don region, however, their resemblance to Ukrainian items is minimal (Otroshenko 1994, Fig. 35, 36). According to V. V. Otroshenko, these knives belong to the 9th–8th centuries BC (Otroshenko 1994, p. 114).

The form of the knife from the Khmelnytskyi region is obviously more developed (Fig. 3, 5). It is 16–17 cm long. The blade is curved, sharpened on one side, clearly wider than the handle. The sharpened side is dented, damaged close to the edge, which itself is lost. The difference in width between the blade and the handle makes the transition clear, further marked by a dull abutment. The pommel has the form of the (cracked) ring with a triangu-

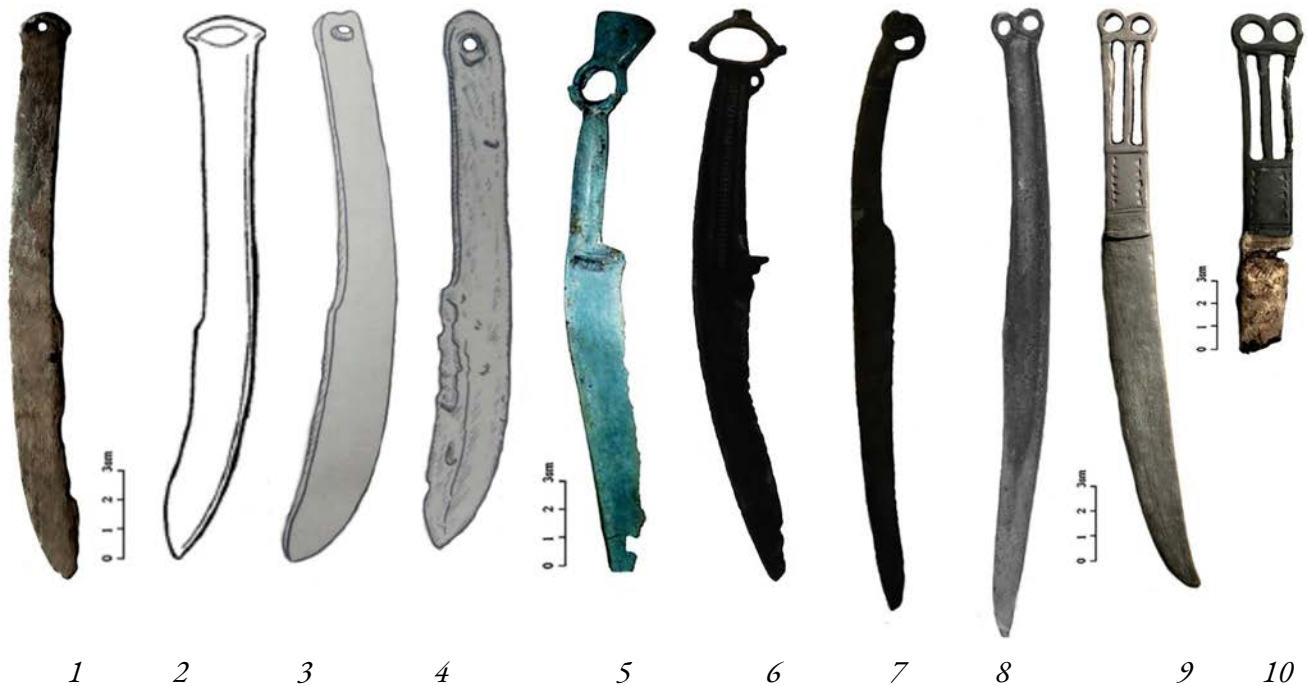

Fig. 3. Curved knives: 1. Sumy region; 2. Laishvevo (after Kuzminykh 1983, table LVII, 6); 3. Andreevka (after Otroshenko 1994, Fig. 35, 2); 4. Lower Don region (after Otroshenko 1994, Fig. 35, 4); 5. Khmelnytskyi region, 6–8. China (after Mounted Nomads of Asian Steppe 1997, Figs. 13, 123, 16); 9. Lviv region; 10. Ternopil region

lar roller on the top. Such a feature — a ring pommel with a decorative element — is seen on a number of Karasuk daggers, as well as some knives. In each case the decoration is unique. The closest analogies for this knife come from North-Eastern China, where they most likely appear as the result of nomadic incursions from Central Asia. The closer one is dated to the 13th–11th centuries BC. It is quite wide and has a decorated ring pommel, a dull abutment, and a dented blade with lost edge (Fig. 3, 6) (Mounted Nomads of Asian Steppe 1997, Fig. 13). Another knife also has a decorated pommel and a distinct thinner handle and wider blade. Compared to the item from the Khmelnytskyi region and the other knife from China, this one is much thinner. It is at-

tributed to the 6th–5th centuries BC (Fig. 3, 7) (Mounted... 1997, Fig. 123). By the time of publishing, both knives had been stored in Tokyo National Museum.

The knife from the Lviv region features a pair of symmetrical rings forming a pommel. Similar knife from China is dated to the 13th–11th centuries BC (Fig. 3, 8) (Mounted... 1997, Fig. 16). However, the Ukrainian item could be more recent, based on a more technologically refined slotted handle and the more distinct separation from the blade (Fig. 3, 9). Alongside this one, the artifact from the Ternopil region should also be noted — the bronze handle of the knife (Fig. 3, 10). It is generally difficult to classify this knife as a curved one, as most of the blade is lost. However, its complete

Fig. 4. The handles of the knives from the Lviv and Ternopil regions (A); the dagger with a slotted handle and a pair of symmetrical rings forming the pommel from China (B) (after Mounted Nomads of Asian Steppe 1997, Fig. 103)

resemblance to the knife handle from the Lviv region indicates cultural, chronological, and consequently, technological similarity. It is also important to note that the remaining part of the blade is made of iron, which currently makes this the only known Karasuk knife to be made (at least partially) of this metal. In China the tradition of the pommel in the form of a pair of rings (as well as the slotted handle) continues at least until the 6th century BC (Fig. 4, B) (Mounted... 1997, Fig. 103).

5. Purpose

There is a discussion regarding the place and role of “Karasuk” knives within the mate-

rial complex. Specifically, whether they can be considered weapons. The main “pro” arguments include the dimensions of the blade (length and width), as well as a clear distinction between the blade and the handle, with an abutment that prevents the hand from sliding onto the blade. Moreover, it is believed that the curved form could facilitate slashing attacks (Gorelik 2003, pp. 10–11). The weakness of these arguments is quite obvious: modern kitchen knives (which are not legally classified as weapons) can be long, wide, curved etc.

There are only two “contra” arguments, however they are more solid. First of all, Karasuk cold weaponry is well represented by daggers and swords, which are more functional as weapons. Therefore, the existence of another type of weaponry in this context seems redundant. Secondly, unlike many other kinds of weapons (aforementioned daggers and swords, as well as axes, bows etc.) the “Karasuk” knives are entirely absent from steppe stone sculptures.

In this discussion it is important to remember that it concerns a nomadic society, whose members faced countless, constant dangers. Therefore the knives may have served as means of protection (and, circumstantially, tools of violence) among those who could not afford more advanced weapons. However, that does not automatically mean that the “Karasuk” knife should be classified as a weapon.

6. Context

The question, which is directly related to the previous one, is the context of the finds.

Unfortunately, the context is known only for five of the seventeen knives presented in this paper — those from the Anan’ino burial ground (Middle Volga region), Uigarak (Southern Kazakhstan), Korzhar (Central Kazakhstan), the Kent settlement (Central-Eastern Kazakhstan), and a burial mound near Andreevka village (Lower Don region) — in the last case, the was accidental. Regarding all currently known “Karasuk” knives, contextual information is available for only a minority — mostly those found in graves, which allows viewing them as the items of burial rituals. As for the rest, their loss may have occurred naturally — perhaps during migrations or as a result of the death or displacement of their owners, among other causes. In such cases, as with many other bronze artifacts, archaeological context is irretrievably lost.

7. Conclusions

To sum up, the presence of “Karasuk” knives in Ukraine is further evidence of contacts between the North Pontic region and

Central Asia, as well as a sign of east-to-west migration. Despite the small amount of Ukrainian finds (as well as their accidental nature), each of them represents a different type. Eastern analogies of these items belong to quite a wide chronological range — from the 13th to the 5th centuries BC in some cases. This coexistence of forms may suggest two things: their widespread use across eastern Eurasian steppe societies, and that the knife may have been a multifunctional tool within those cultures. The analogies to Ukrainian items are found across a vast territory: in China, Anan’ino and Dandybai-Begazi cultural areas. In the first case, such knives mark the incursions of peoples of the Karasuk culture. In two others — suggest the involvement of the Anan’ino and Dandybai-Begazi societies in these incursions.

The fact that one of the knives is partially made of iron allows us to speak of a symbiosis between local tradition and foreign technology. The raw material was also local, as evidenced by the fact that the analogous items from eastern Eurasia are made exclusively of bronze, as the use of iron there began much later.

REFERENCES

- Chlenova, N. 1976. *Karasukskie kindzhaly*. Moskva: Izdatelstvo “Nauka”.
- Gorelik, M. 2003. *Oruzhie Drevnego Vostoka*. Moskva: Vostochnaya literatura.
- Kuzminykh, S. 1983. *Metalurgiya Volgo-Kamya v ran-nem zheleznom veke*. Moskva: Izdatelstvo “Nauka”.
- Mounted Nomads of Asian Steppe*. 1997. Tokyo National Museum.
- Otroshenko, V. 1994. O pogrebeniya chernogorovskogo tipa v Nizhnem Podone. *Istoriko-arheo-logicheskie isledovaniya v Azove i na Nizhnem Donu v 1993 godu*, 13, s. 107–115.
- Varfolomeev, V., Dmitriev, E., Loman, V. 2019. Mogilnik Korzhar — novyj pamyatnik epohi bronzy Centralnogo Kazahstana. *Istoriya i arheologiya Semirechya*, 6, s. 50–74.
- Varfolomeev, V., Loman, V., Evdokimov, V. 2017. *Kent — gorod bronzovogo veka v centre kazahskih stepej*. Astana: Kazahskij nauchno-isledovatel'skij institut kultury.

«КАРАСУКСЬКІ» НОЖІ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Данило Клочко,

<https://orcid.org/0000-0002-2154-5611>

аспірант

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

У статті вперше опубліковано українські знахідки ножів, що зароджуються в ареалі карасукської культури. Також наведено їхні найближчі аналоги, що охоплюють предмети з Подоння, Поволжя, Центральної Азії та Китаю. Одна з українських знахідок є абсолютно унікальною для карасукського матеріального комплексу, оскільки є біметалевою. Крім того, наведено дискусію стосовно призначення ножів у карасукському суспільстві — насамперед чи можна вважати їх зброєю. Відповідно до наявного датування, можна говорити про співіснування кількох типів і варіантів ножів, причому протягом тривалого періоду часу.

Ключові слова: ножі, карасукська культура, Північне Причорномор'я, Центральна Азія, доба бронзи, доба раннього заліза.

Матеріал надійшов 16.04.2024

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС ПОЧАТКУ РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ З ПАМ'ЯТКИ ВОЛОШКОВЕ-6 (ГОРБИ)

УДК 903-033.64(292.451/.454)"638"

DOI: 10.18523/3083-7537.2025.1.53-68

Андрій Приступа,

студент магістратури

<https://orcid.org/0009-0008-0076-2108>

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

У статті розглянуто знахідки керамічного посуду початку раннього залізного віку з рятівних досліджень на Середньому Дністрі (пам'ятка Волошкове-6 (Горби)). Особливу увагу надано орнаменталіці кераміки, яка є одним із найкращих хроноіндикаторів для цього періоду. Визначено, що більшість кухонного та столового посуду належить до чорноліської культури (IX ст. до н. е.) і жаботинського етапу (VIII ст. до н. е.). Також розглянуто низку імпорту із культур Карпато-Подунав'я. Подано загальні висновки про пам'ятку.

Ключові слова: кераміка, орнаменталіція, ранній залізний вік, чорноліська культура, Середнє Подністрів'я, Карпато-Подунав'я.

Поселення Волошкове-6¹ (Горби), розташоване на правому березі Дністра, є новою дослідженою пам'яткою доби енеолі-

¹ Автор висловлює подяку Д. К. Черноволу і Д. І. Желазі за надання колекції для опрацювання та Державному історико-культурному заповіднику «Трипільська культура» на чолі з В. В. Чабанюком за можливість працювати в музеї заповідника.

ту, кінця епохи бронзи та початку раннього залізного віку в Середньому Подністрів'ї. Метою роботи є загальний аналіз керамічних знахідок початку раннього залізного віку, який дає змогу через різноманітні елементи декору, форми та конструкції посуду вивести загальні риси для визначення

основної панорами культурно-хронологічного контексту пам'ятки, а також окреслити основні напрями для подальших досліджень.

Про фрагменти посуду раннього залізного віку на території села Волошкове, зараз Сокирянської територіальної громади Дністровського району Чернівецької області (Дністровське Правобережжя), згадує А. Ф. Гуцал у своїй статті, присвяченій результатам розвідок Середньо-Дністровської експедиції Інституту археології АН УРСР у 1968–1969 роках (Гуцал 1979, с. 75). Згодом пам'ятки довкола с. Волошкове обстежив загін Дністровської комплексної експедиції ОАСУ ІА НАН України під керівництвом Д. К. Черновола, який потім продовжив стаціонарні дослідження на пам'ятці (Черновол та ін. 2012, 2023). У 2022 році на пам'ятці разом із нашаруваннями Кукутень-Трипілля етапу VI та СІ/СІІ було досліджено також 46 об'єктів раннього залізного віку, з яких і було отримано описану тут колекцію (Кармазіна, Горбаненко 2023, с. 207–208; Черновол та ін. 2023).

Враховуючи стан матеріалів, їхню фрагментованість і попередній характер публікації, особливу увагу звернуто на орнаментацию кераміки, яка є найбільш масовим культурним і хронологічним індикатором для населення початку раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї та неодноразово ставала предметом дослідження (Могилов 2021, с. 96–102; Болтанюк 2011; Крушельницька 1998, с. 138–178; Смирнова 1983, 1984; Смирнова, Ка-

шуба 1988). Не є винятком і поселення Волошкове-6. В керамічному комплексі пам'ятки наявна більшість прийомів орнаментации, відомих в Українському Лісостепу з кінця епохи фінальної бронзи до скіфського часу. Найкраще вони вивчені на матеріалах Подніпров'я. Саме за цими даними розроблено основні методичні засади дослідження орнаментики доби фінальної бронзи — початку раннього залізного віку (Пефтіць 2021, с. 54–147; Demina 2018; Гершкович 2016, с. 99–111; Дараган 2011, с. 385–424). У роботі здійснено спробу використати методик, яку запропонував у своїй дисертаційній роботі Д. М. Пефтіць (Пефтіць 2021, с. 54–60). Також досліджено статистику співвідношень технік орнаментации і схеми мотивів. Усього для роботи було залучено 140 орнаментованих фрагментів.

Кухонні горщики

Серед орнаментованих фрагментів найбільшу частину становлять кухонні тюльпаноподібні горщики, дещо менше трапляється столових корчаг, мисок і черпаків. Фрагменти кухонних горщиків переважно темно-сірого, світло-сірого, сіро-коричневого, коричневого, червоного та жовтого кольорів. Поверхня кухонних горщиків здебільшого підлощена, рідше трапляються шорстка та груба поверхні. Серед домішок наявні жорства, сланець, пісок, подрібнені мушлі річкових молюсків. Випал горщиків нерівномірний, унаслідок чого на поверхні помітні плями різного кольору.

Одним із найчастіших (21 %) прийомів декорування вінець кухонних горщиків є круглі наскрізні проколи з діаметром 0,3–0,8 мм. Вони нанесені під різним кутом, на однаковій відстані один від одного, наявні на пізньочорноліських і жаботинських посудинах. Зазвичай їх розглядають як елемент орнаментатії, проте деякі дослідники не виключають їхнього функціонального призначення (Гершкович 2016, с. 100).

Найбільш часто вживаним (44,5 %) є наліпний декор, представлений різним чином деформованими валиками. На чорноліських горщиках такі валики зазвичай кріпилися на плічках і стінках посудин (рис. 1), а за типологією Я. П. Гершковича, розробленою за матеріалами Суботівського городища, валики чорноліських посудин із пам'ятки Волошкове-6 можна віднести до типів b/2 та b/3 (Гершкович 2016, с. 105). Також валики чорноліських посудин цілком підпадають під IV тип орнаментатії середнього та нижнього горизонтів поселення Непоротово й загалом є типовими для кераміки чорноліської культури (рис. 1, 7) (Болтанюк 2011, с. 444; Крушельницька 1998, с. 156).

Розташування розчленованого валика одразу під проколами (4,2 %) на тюльпаноподібних горщиках прийнято вважати маркером жаботинського етапу для Середнього Подніпров'я і пам'яток Наддністрянщини (Крушельницька 1998, с. 148–150; Дараган 2011, с. 388–394; Смирнова, Кашуба 1985, с. 26; Ильинская 1975, с. 138). Пластичний декор жаботинського етапу на Волошковому виконаний більш акуратно,

ніж пізньочорноліський, подекуди пальцеві вдавлення на валику комбінуються з пальцевими вдавленнями по краю вінця.

Черпаки і кубки

На пам'ятці також знайдено низку фрагментів черпаків, типових для пізнього Чорнолісся — раннього Жаботина. Поверхня черпаків, як правило, чорнолощена, трапляються також сіро-коричневі посудини. На жаль, фрагментованість матеріалу не завжди дає змогу відтворити повну форму посудини і її орнаментатію. Винятком стали фрагменти двох сірих гостродонних черпаків (рис. 2, 1–2) і черпака з напівкруглим дном (рис. 2, 3). Подібні форми посудин Г. І. Смирнова вважала типовими формами для чорноліської культури на Дністровському Правобережжі (Смирнова 1984, с. 63, рис. 2, 4). Фаховий огляд на гостродонні черпаки зробив О. Д. Могилов, проаналізувавши в окремій статті велику кількість знахідок таких посудин в Українському Лісостепу (Могилов 2023). На думку вченого, такий тип посуду давнє населення могло використовувати в релігійних обрядах. На це вказує як специфічна форма посудин, що обмежує їх використання в побуті, так і орнаментатія, що повсюдно трапляється на подібних виробках і, без сумніву, мала певний сакральний сенс (Могилов 2023, с. 60).

Черпаки прикрашені багаторівневими композиціями за мотивами «трикутник» і «драбинка» в першому випадку та «зигзаг» у другому. Вони виконані прокресле-

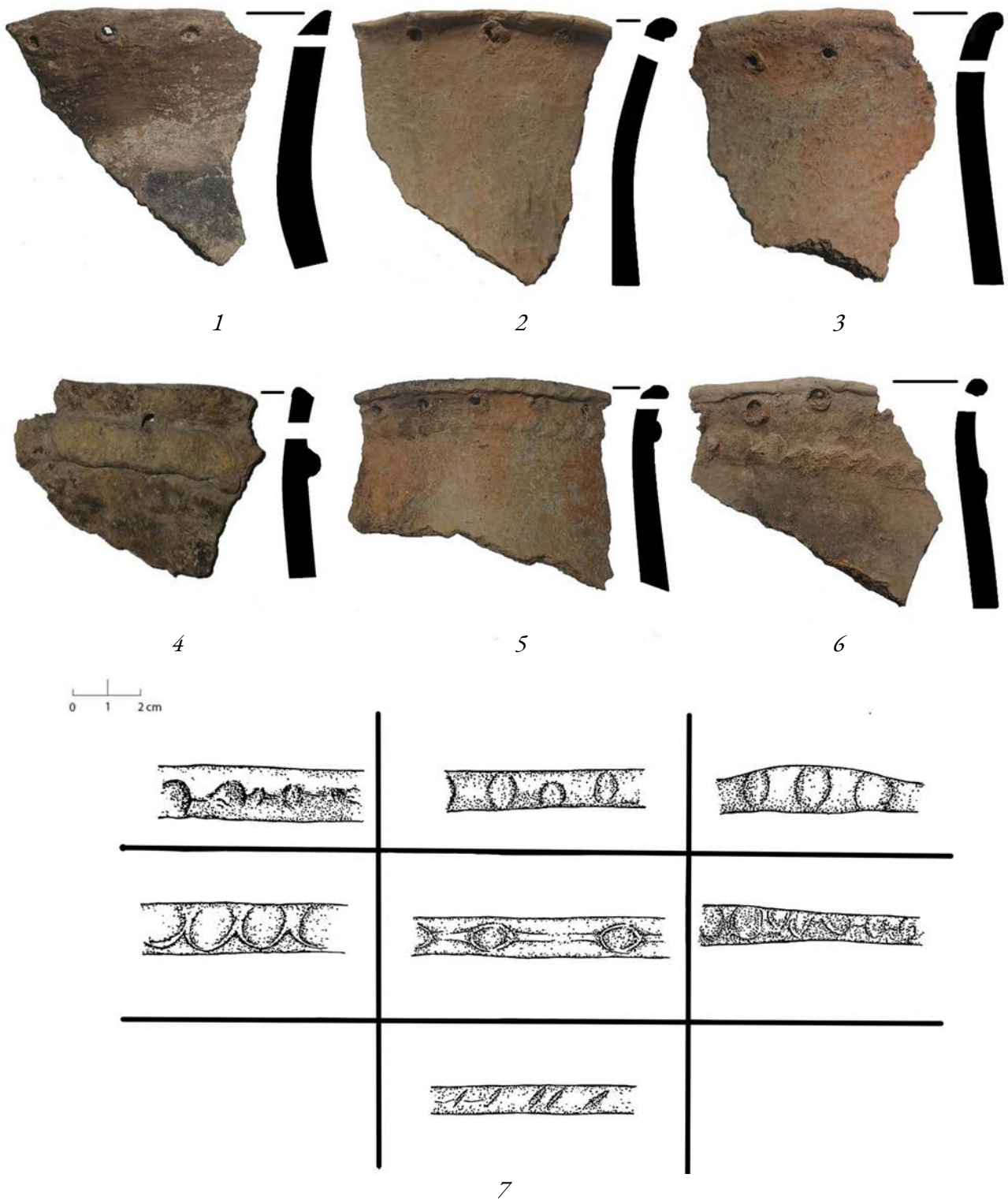

Рис. 1. Вівця чорноліських (1–3) і жаботинських (4–6) кухонних горщиків. Декор валиків на плічках чорноліських горщиків (7)

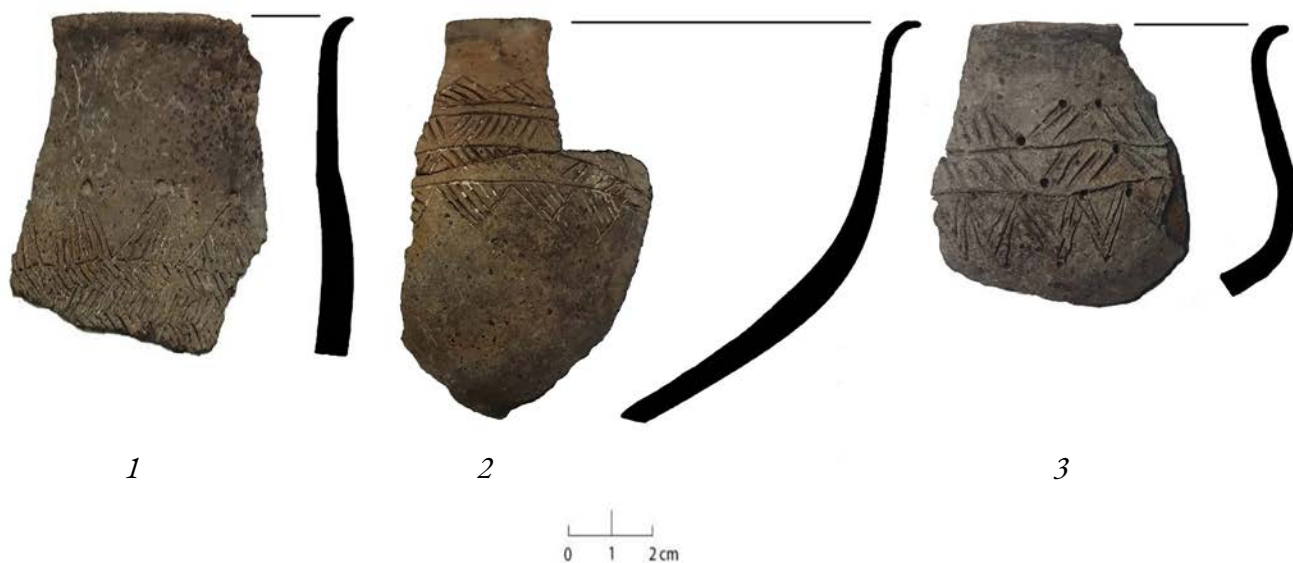

Рис. 2. Ритуальні черпаки з геометричним орнаментом

ними лініями із круглими «точками» по кутах (рис. 2, 1, 3). Їх можна віднести до типів X–VI і IX, а геометричний орнамент кубка (рис. 2, 2) складається з мотивів «трикутник» і «паркет» та може бути віднесений до типу X–VIII₂ за Д. М. Пефтіцем (Пефтіць 2021, с. 221). Подібна орнаментация повсюдно трапляється на пізньо-

чорноліських пам'ятках як Подністров'я, так і Подніпров'я, та є прикладом одного з компонентів так званого орнаментального вибуху (Ильинская 1975, с. 170).

Декор мисок представлений традиційними навскісними канелюрами, подвійними і потрійними валиками. До елементів технічного призначення належать округлі

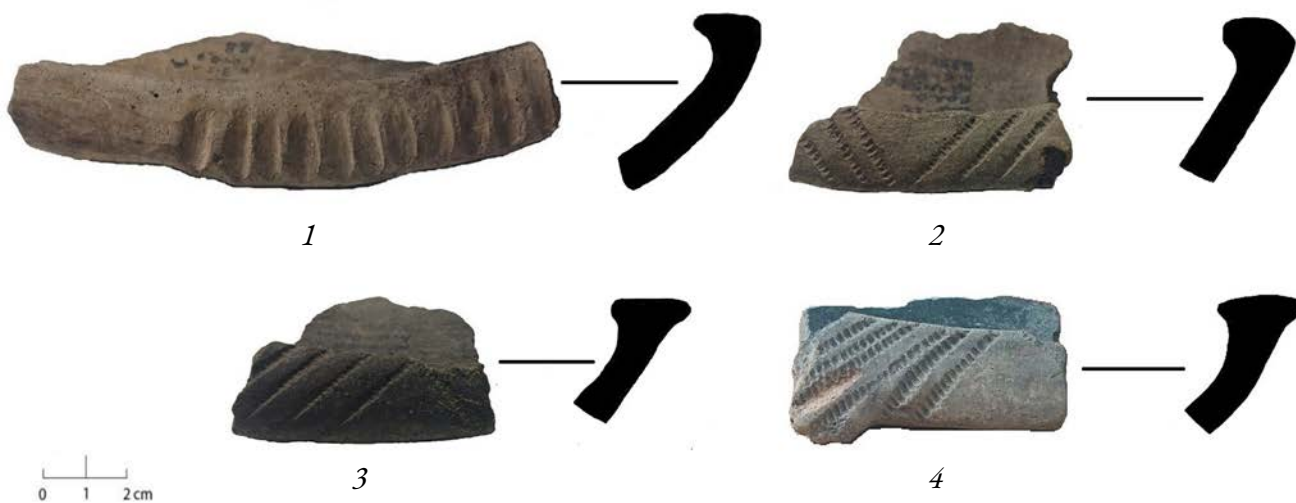

Рис. 3. Орнаментовані миски

Рис. 4. Фрагменти зі штапованим орнаментом і орнаментовані простими лініями

та підтрикутні наліпи-упори, які зазвичай розташовані по стінках посудини. Особливо цікавими є миски з плоскими «бортиками», які декоровані дрібнозубчастим штапом (рис. 3, 2–4) або защипами (рис. 3, 1). Подібний декор досить поширений на території пізньочорноліських-жаботинських пам'яток Правобережного Лісостепу та культури Козія-Сахарна (Могилов 2021, с. 74). Можливо, цей стиль декору має походження з пам'яток пізньосахарнянського типу (перша половина VIII ст. до н. е.), де вони відомі на пам'ятках Сахарна Марє, Хлину, Алчедар III (Кашуба 2000, с. 304–305, рис. XX). Форми

бортиків мисок цілком підпадають під типи, що їх запропонувала Л. І. Крушельницька за матеріалами, які були отримані з непоротівських пам'яток (Крушельницька 1998, с. 167, рис. 102).

Наявні й дрібні фрагменти зі штапованими орнаментами, які неможливо точно інтерпретувати (рис. 4, 1–3). Є також і декілька фрагментів, декорованих простими прокресленими лініями (рис. 4, 4–5).

Інший столовий посуд

Серед матеріалів пам'ятки наявна також і певна кількість столового чорноло-

щеного посуду, зазвичай декорованого штампованим орнаментом. Також простежено фрагменти, що можуть мати походження з сусідніх культур, проте доволі важко відрізнити імпорт від наслідування орнаментальних традицій у місцевому середовищі. Висловлювали навіть припущення про іншоплемінних майстрів-керамістів серед чорноліського населення (Смирнова 1983, с. 71).

До місцевого виробництва, мабуть, належить чорнолощений фрагмент, декорований за мотивами «паркет» і «ялинка» та щільно затертий білою пастою (рис. 5, 1). Подібну пасту виготовляли з суміші сухої порошкоподібної кістки з якоюсь рідиною, наприклад водою, жиром або кров'ю (Кай-

зер та ін. 2017, с. 149). Верхній мотив, «ялинка», прийнято вважати наслідком впливу висоцької культури (Пефтіць 2021, с. 162; Крушельницька 1998, с. 120, 156). Також до місцевого виробництва слід віднести невеличку чорнолощену посудину, від якої залишився фрагмент вінця (рис. 5, 2). Орнамент посудини являє собою багаторівневий сюжет на основі мотивів «трикутник» і «драбинка», між якими розташовані дві горизонтально прокреслені лінії. Замкнутість композиції згори вказує на належність посудини до жаботинського часу.

До імпорту з культури Бабадаг (Мунте-нія-Добруджа, XI–VIII ст. до н. е.) може належати чорнолощений фрагмент, орнаментований подовжено-овальним штам-

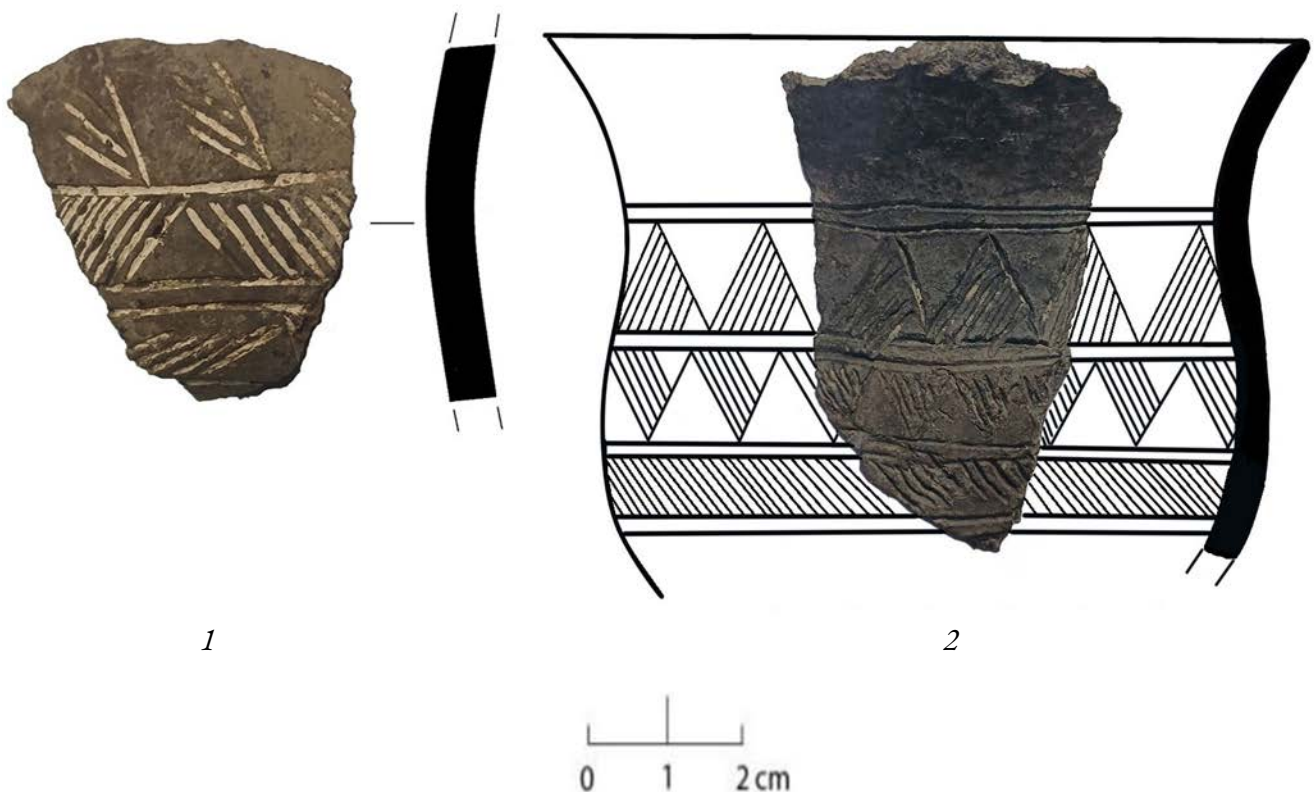

Рис. 5. Приклади місцевого виробництва столового посуду

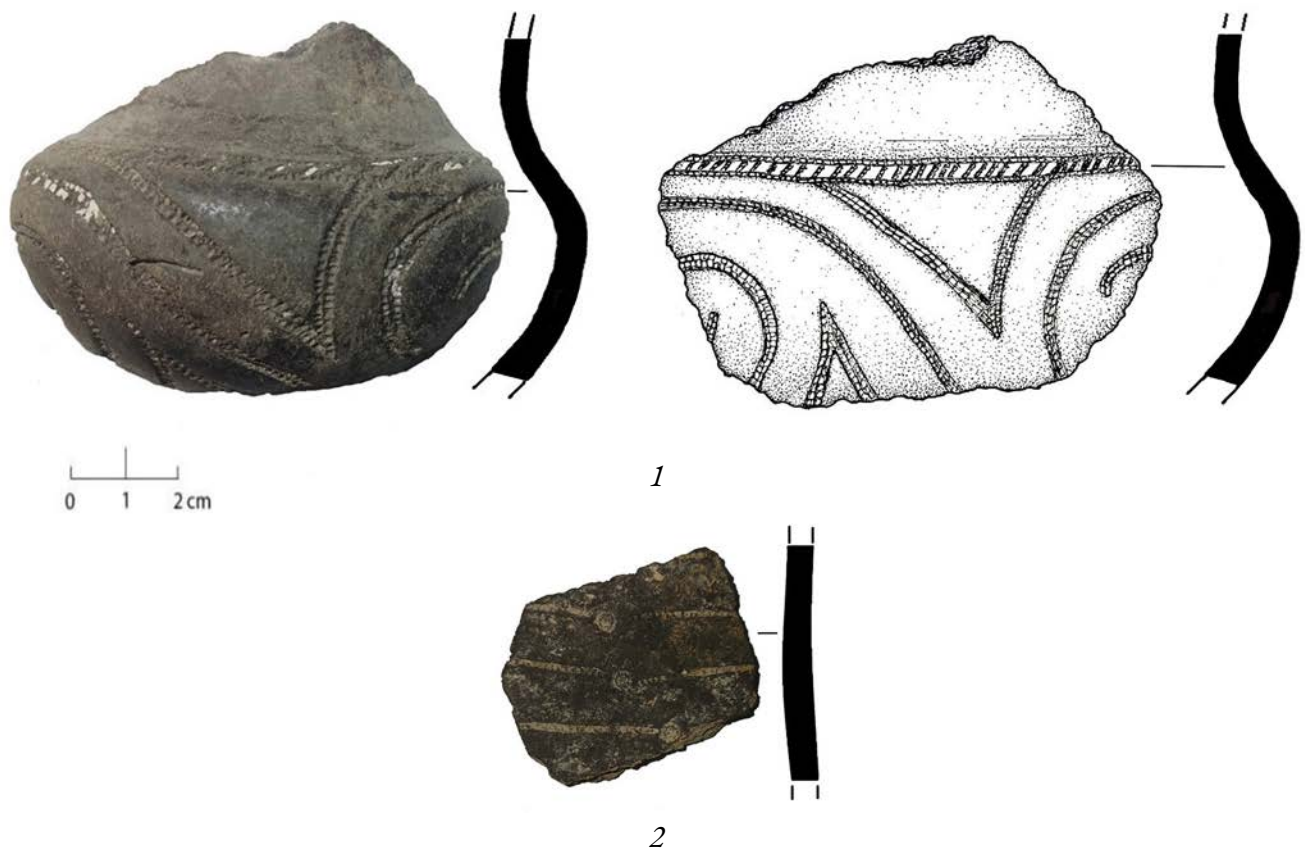

Рис. 6. Імпорти культур Басарабь (1) і Бабадаг (2)

пом — торквесом, із круглими відтисками у вигляді двох кіл, розташованих одне в одному (рис. 6, 2). Такий орнамент належить до типу II. А.4-1.а-2, згідно з типологією, розробленою для культури Бабадаг (Ailincăi 2011, р. 149, рис. 119), і до типу 13 в загальній типології орнаментів штампованої кераміки раннього залізного віку в Південно-Східній Європі (Ailincăi 2020, р. 459, рис. 3).

Цікавим є фрагмент невеликої чорнолещеної посудини, що була прикрашена складним криволінійним орнаментом, у якому подекуди ще залишилися сліди від білої пасти (рис. 6, 1). Нині орнамент цієї

посудини можна впевнено віднести до стилю культури Басарабь (Карпато-Подунав'я, IX–VIII ст. до н. е.). За типологією Є. Ю. Зверева, подібна форма посудин властива для I періоду цієї культури (Зверев 2004, с. 17, рис. 2). Схожу посудину було знайдено в розвідках в урочищі Дубова — Непоротів (Крушельницька 1998, с. 134, рис. 84, 2). Згідно з матеріалами, отриманими на Жаботинському поселенні та інших синхронних пам'ятках, впливи культури Басарабь відіграли значну роль у формуванні I етапу Жаботина (перша половина VIII ст. до н. е.) (Дараган 2011, с. 506, 546–548, рис. IV, 39).

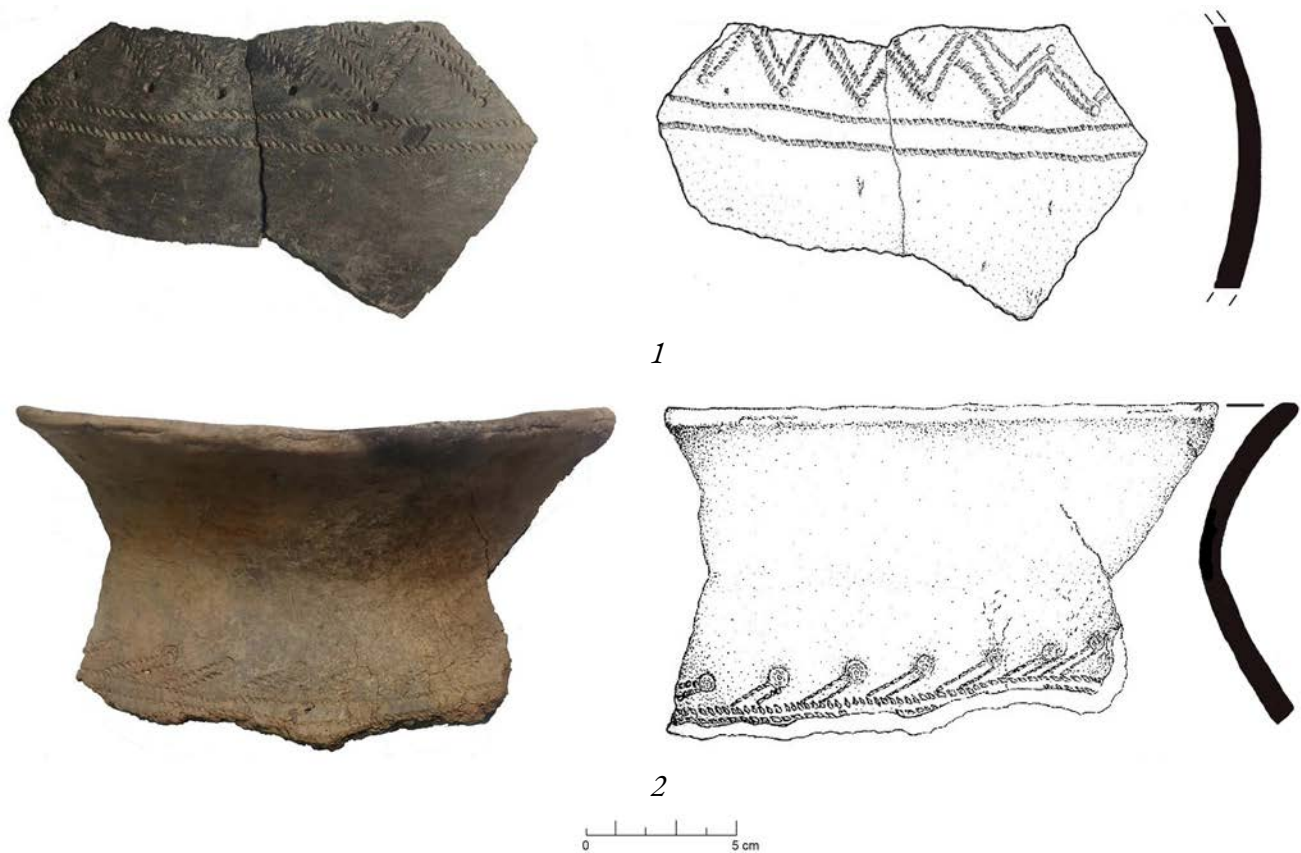

Рис. 7. Імпорти культур Козія-Сахарна (1) та Інсула-Банулуй (?) (2)

Знайдено також фрагмент чорнолощеної посудини з дном червоного кольору, орнаментованої торквесом із відтисками (мотив «зигзаг») і двома штапованими горизонтальними лініями внизу композиції (рис. 7, 1). Цей фрагмент можна вважати залишками від корчаги. Червоно-помаранчева внутрішня поверхня вказує на належність до культури Козія-Сахарна (Дністро-Сіретського межиріччя, X–IX ст. до н. е.) яка, своєю чергою, перейняла такий технологічний прийом у культури Гава-Голігради (Кашуба 2000, с. 313, 407, с. 438). Аналогами цієї посудини може бути корчага, знайдена на поселенні Хлижень II — Ла Шанц, віднесена до II типу корчаг за типо-

логією М. Т. Кашуби (Кашуба 2000, с. 300, рис. XVII-6), і корчага, згадана А. К. Ничиком (Ничик 2003, с. 103, рис. 5, 10). Подібно орнаментовану посудину було знайдено також у ранньокочівницькому похованні (курган 1) на пам'ятці Великодолинське, в Північно-Західному Причорномор'ї (Мелюкова 1979, с. 67, рис. 4). За вже згаданою загальною типологією декор посудини може належати до різних типів як групи Козія (86, 91), так і Сахарна (117, 134) (Ailincăi 2020, p. 149, рис. 119).

Досить важко віднести до якогось одного типу верхню частину масивної широкогорлої посудини сіро-коричневого кольору з шорсткою поверхнею, декоровану

Рис. 8. Кубок групи Сахарна з зональною орнаментациєю

круглими відтисками штампа й подвійними рядами косих і горизонтальних штампованих ліній (рис. 7, 2). Профіль цієї посудини нагадує профіль посудин типу 40 (Ailincăi 2020, р. 149, рис. 119), належних до культур Інсула-Банулуй (Середнє та Верхнє Подунав'я, IX–VIII ст. до н. е.). Орнаментация посудини, на жаль, не дає змоги точно визначити її культурну належність.

Однією з найкраще збережених знахідок є майже цілий лощений сіро-коричневий

кубок ² (рис. 8), прикрашений так званою зональною орнаментациєю. В цьому випадку вона представлена лініями дрібнозубчастого «псевдошнура», який міг бути нанесений інструментом у вигляді колеса, про що свідчить нерозривність лінії орнаменту. Потрійні лінії «псевдошнура» нанесені горизонтально вгорі та внизу композиції,

² Діаметр вінець кубка — 8,3 см, висота — 12,5 см, діаметр тулуба — 13 см. Товщина стінок 0,5–0,8 см. Випал нерівномірний, у домішках у тісті наявні дрібні фракції жорстви.

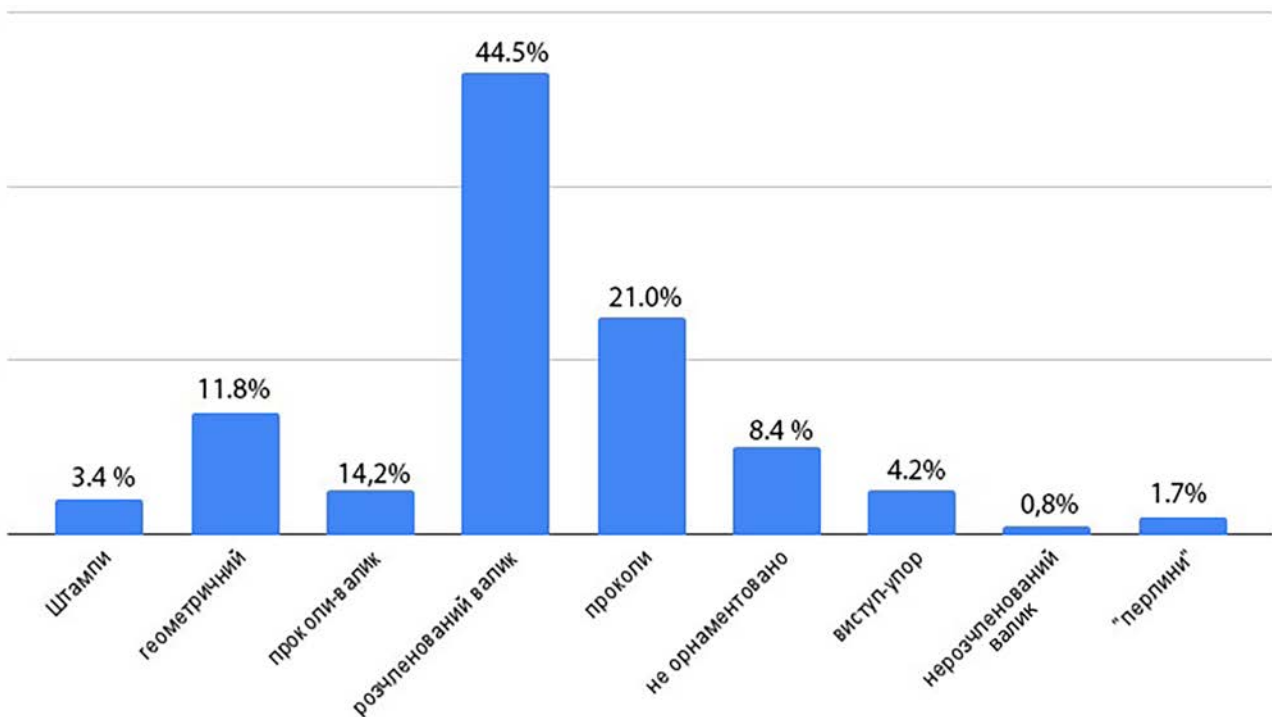

Рис. 9. Співвідношення технік орнаментів

а також вертикально згори вниз, що ділить композицію на декілька окремих мотивів (зон). Внутрішній бік вінця також прикрашений косими штампованими лініями.

Одна із зон прикрашена косими видовженими прямокутниками, із заштрихованою серединою. Інша збережена зона декорована заштрихованими, «шаховими» трикутниками, вершини яких розташовані горизонтально. Між трикутниками прокреслено вертикальні лінії, над ними розташований заштрихований прямокутник. Одна з частин цієї посудини прикрашена різним чином розміщеними заштрихованими трикутниками (рис. 10, 2).

Цю посудину цілком упевнено можна віднести до імпорту зі вже згаданої культури Козія-Сахарна (тип I за М. Т. Кашубою) (Кашуба 2000, с. 303–304, рис. XIX). Про-

філь кубка за загальною типологією підпадає під тип 100 для групи Сахарна (Ailincăi 2020, р. 449, рис. 2).

Не заглиблюючись у проблематику питання, слід зазначити, що подібний тип кубків досить поширений, особливо серед кочівницьких поховальних пам'яток передскіфського часу (Кайзер та ін., 2017, с. 147, рис. 6; Бруйко, Самойлова 2013, с. 350, рис. 83, 13–17), що вказує на певний «престиж» цього типу посуду. Ряд імпортів та їхніх місцевих наслідувань відомі на жаботинському етапі також у Правобережному Лісостепу (Дараган 2011, с. 484, рис. IV.12, 1–16).

Отже, аналіз керамічної колекції з поселення Волошкове-6 дає змогу зробити низку висновків щодо її культурно-хронологічної належності. Кераміку IX–VIII ст. до

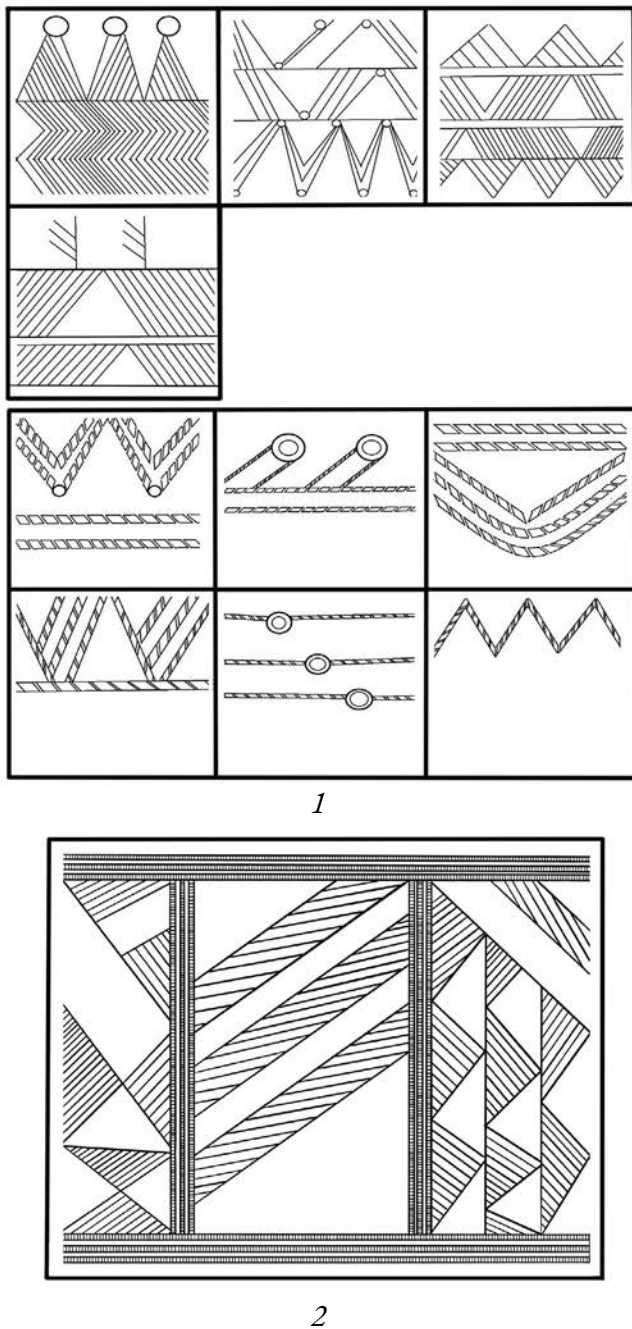

Рис. 10. Схеми мотивів геометричного орнаменту (1), зональна орнаментация з кубка (2)

н. е. за рядом ознак можна віднести до пізнього Чорнолісся та Жаботина, зокрема вона демонструє тісні зв'язки з комплексами Наддністрянщини, наприклад Григо-

рівським городищем і поселеннями біля Непоротового (Крушельницька 1998; Смирнова 1983). Певну відмінність орнаментации (рис. 9, 10) від західніших дністрянських комплексів (Болтанюк 2011) можна пояснити локальною специфікою, що проявляється у межах григорівської групи чорноліських пам'яток на Дністрі (Смирнова, Кашуба 1988, с. 25). Загалом, керамічний комплекс поселення вписується у рамки західної групи чорноліської культури (Пефтіць 2021, с. 162–163).

Окрім культурної атрибуції, значний інтерес становить імпортований посуд із колекції, що вказує на активні контакти з Карпато-Подунав'ям і Північними Балканами. Це не лише підтверджує долучення місцевого населення до загальних культурно-економічних процесів регіону, а й свідчить про особливий статус привозного посуду, який, імовірно, мав престижний характер.

Колекція Волошкового-6 є однією з найрепрезентативніших серед передскіфських пам'яток Середнього Подністров'я. Її аналіз закладає основу для подальшого вивчення локальних особливостей чорноліської культури, реконструкції економічних зв'язків і виробничих традицій. Наступним кроком стане повноцінне введення усіх матеріалів до наукового обігу, створення детальної типології форм посудин і їхньої орнаментации та вплітання пам'ятки в загальний контекст культурно-історичних процесів кінця доби бронзи — початку раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

- Болтанюк, П. А. 2011. Способи орнаментации посуду чорноліської культури (за матеріалами дослідження Кам'янець-Подільського замку). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки*, 4, с. 442–453.
- Брумяк, І. В., Самойлова Т. Л., ред., 2013. *Давні культури Північно-Західного Причорномор'я*. Одеса: СМІЛ.
- Гершкович, Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Київ: ІА НАН України.
- Гуцал, А. Ф. 1979. Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністрів'ї. *Археологія*, 31, с. 65–75.
- Дараган, М. Н. 2011. *Начало раннего железного века в Днепроговкой Правобережной Лесостепи*. Київ: КМТ.
- Зверев, Е. М. 2004. Некоторые вопросы развития восточной периферии культуры Басарабь-Шолданешты. *Антропологические исследования в Молдове*, с. 13–18.
- Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (VII– VI вв. до н. э.)*. Київ: Наукова думка.
- Кайзер, Э., Гаврилюк, Н. А., Кашуба, М. Т., Кулькова, М. А. 2017. Сосуды «фракийской группы» из степных предскифских погребений в Северном Причерноморье: возможности изучения. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 137–158.
- Кармазіна, Л. В., Горбаненко, С. А. 2023. Палеоетноботанічні матеріали чорноліської культури з Волошкового 6. *Археологія і давня історія України*, 1 (46), с. 207–213.
- Кашуба, М. Т. 2000. Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна). *Stratum plus*, 3, с. 241–488.
- Крушельницька, Л. І. 1998. *Чорноліська культура Середнього Подністрів'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток)*. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника.
- Мелюкова, А. И. 1979. *Скифия и фракийский мир*. Москва: Наука.
- Могилов, О. Д. 2021. *Комарів. Поселення доскіфського часу на Середньому Дністрі*. Київ: Інститут археології НАН України.
- Могилов, О. Д. 2023. Про один тип черпаків доби раннього заліза в Українському Лісостепу. В: *Археологія & Фортифікація України: збірник матеріалів XII Всеукраїнської наук.-практ. конференції*. Кам'янець-Подільський: ФОП Панькова А. С., с. 60–66.
- Ничик, А. К. 2003. К вопросу о технике нанесения штампованного декора на раннегалльстатской лощеной столовой керамике Карпато-Дунайско-Понтийского региона. *Український керамологічний журнал*, 1, с. 97–107.
- Пєфтіць, Д. М. 2021. *Орнаментация посуды населения лесостеповой Украины порубіжжя бронзової та ранньозалісної доби*. Київ: Інститут археології НАН України.
- Смирнова, Г. И. 1983. Материальная культура Григоровского городища (к вопросу о формировании чернолесско-жаботинских памятников). *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 23, с. 30–53.
- Смирнова, Г. И. 1984. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре по материалам поселения Днестровка-Лука. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 25, с. 60–72.
- Смирнова, Г. И., Кашуба, М. Т. 1988. О двух локальных группах культуры позднего Чернолесья на Среднем Днестре. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 29, с. 18–28.

- Черновол, Д. К., Корвін-Піотровський, А. О., Кармазіна, Л. В., Окатенко, В. М. 2023. Дослідження на багатошаровій пам'ятці Волошкове 6 (Горби). *Археологічні дослідження в Україні в 2022 р.*, с. 338–342.
- Черновол, Д. К., Лисенко, С. Д., Позіховський, О. Л., Маринченко, Г. В., Корвін-Піотровський, А. О. 2012. Дослідження біля с. Волошкове. *Археологічні дослідження в Україні в 2011 р.*, с. 479–482.
- Ailincăi, S. C. 2011. Ceramica din situurile culturii Babadag. Cu privire specială asupra descoperirilor din Dobrogea. *Peuce Serie Noua*, 9, pp. 55–178.
- Ailincăi, S. C. 2020. Early Iron Age Stamped Pottery in Southeastern Europe. Analysis, Chronology and Interpretation. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, 350, pp. 447–473.
- Demina, A. D. 2018. Pottery of the Chornolis culture in the middle Dnieper region. *Recherches Archéologiques NS*, 9, pp. 87–106.

REFERENCES

- Boltaniuk, P. A. 2011. Sposoby ornamentatsii posudu chornoliskoi kultury (za materialamy doslidzhennia Kamianets-Podilskoho zamku). *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. I. Obiiienka. Istorychni nauky*, 4, s. 442–453.
- Bruiaiko, I. V., SamoiloVA T. L., red., 2013. *Davni kultury Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomor'ia*. Odesa: SMIL.
- Gershkovich, Ya. P. 2016. *Subotovskoe gorodishe*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Hutsal, A. F. 1979. Novi pamiatky rannoho zaliznoho viku v Serednomu Podnistrovi. *Arkheologiya*, 31, s. 65–75.
- Daragan, M. N. 2011. *Nachalo rannego zheleznoho veka v Dneprovskoy Pravoberezhnoy Lesostepi*. Kyiv: KMT.
- Zverev, E. M. 2004. Nekotorye voprosy razvitiya vostochnoy periferii kultury Basarab-Sholdaneshty. *Antropologicheskie issledovaniya v Moldove*, s. 13–18.
- Ilinskaya, V. A. 1975. *Ranneskifskie kurgany bassejna r. Tyasmin (VII–VI vv. do n. e.)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kajzer, E., Gavrilyuk, N. A., Kashuba, M. T., KulkoVA, M. A. 2017. Sosudy “frakijskoj grupy” iz stepnykh predskifskikh pogrebenij v Severnom Prichernomore: vozmozhnosti izucheniya. *Arheologiya i davnya istoriya Ukrainy*, 2 (23), s. 137–158.
- Karmazina, L. V., Horbanenko, S. A. 2023. Paleoetnobotanichni materialy chornoliskoi kultury z Voloshkovoho 6. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (46), s. 207–213.
- Kashuba, M. T. 2000. Rannee zhelezo v lesostepi mezhdru Dnestrom i Siretom (kultura Koziya-Saharna). *Stratum plus*, 3, s. 241–488.
- Krushelnyska, L. I. 1998. *Chornoliska kultura Serednoho Podnistrovia (za materialamy neporotivskoi hrupy pamiatok)*. Lviv: Lvivska naukova biblioteka im. V. Stefanyka.
- Melyukova, A. I. 1979. *Skifiya i frakijskij mir*. Moskva: Nauka.
- Mohylov, O. D. 2021. *Komariv. Poselennia doskifskoho chasu na Serednomu Dnistri*. Kyiv: Instytut archeologii NAN Ukrainy.
- Mohylov, O. D. 2023. Pro odyin typ cherpakiv doby rannoho zaliza v Ukrainskom Lisostepu. V: *Arkheolohiia i Fortyfikatsiia Ukrainy: zbirnyk materialiv KhII Vseukrainskoi nauk.-prakt. konferentsii*. Kamianets-Podilskyi: FOP Pankova A. S., s. 60–66.
- Nichik, A. K. 2003. K voprosu o tehnikе naneseniya shtampovannogo dekora na rannegalshatskoj loshenoj stolovoj keramike Karpato-Dunajsko-

- Pontijskogo regiona. *Ukrainskyi keramologichnij zhurnal*, 1, s. 97–107.
- Peftits, D. M. 2021. *Ornamentatsiia posudu naselenia lisostepovoi Ukrainy porubizhzhia bronzovoi ta rannozaliznoi doby*. Kyiv: Instytut archeologii NAN Ukrainy.
- Smirnova, G. I. 1983. Materialnaya kultura Grigorovskogo gorodisha (k voprosu o formirovanii chernolessko-zhabotinskih pamyatnikov). *Arheologicheskij sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 23, s. 30–53.
- Smirnova, G. I. 1984. O formirovanii pozdnechernoleskoj kultury na Srednem Dnestre po materialam poseleniya Dnestrovka-Luka. *Arheologicheskij sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 25, s. 60–72.
- Smirnova, G. I., Kashuba, M. T. 1988. O dvuh lokalnyh gruppah kultury pozdnego Chernolesya na Srednem Dnestre. *Arheologicheskij sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 29, s. 18–28.
- Chernovol, D. K., Korvin-Piotrovskiy, A. O., Karmazina, L. V., Okatenko, V. M. 2023. Doslidzhennia na bahatosharovii pamiattsi Voloshkove 6 (Horby). *Arkheolobichni doslidzhennia v Ukraini v 2022 r.*, s. 338–342.
- Chernovol, D. K., Lysenko, S. D., Pozikhovskiy, O. L., Marynchenko, H. V., Korvin-Piotrovskiy, A. O. 2012. Doslidzhennia bilia s. Voloshkove. *Arkheolobichni doslidzhennia v Ukraini v 2011 r.*, s. 479–482.
- Ailincăi, S. C. 2011. Ceramica din situurile culturii Babadag. Cu privire specială asupra descoperirilor din Dobrogea. *Peuce Serie Noua*, 9, pp. 55–178.
- Ailincăi, S. C. 2020. Early Iron Age Stamped Pottery in Southeastern Europe. Analysis, Chronology and Interpretation. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, 350, pp. 447–473.
- Demina, A. D. 2018. Pottery of the Chornolis culture in the middle Dnieper region. *Recherches Archéologiques NS*, 9, pp. 87–106.

ORNAMENTATION OF EARLY IRON AGE CERAMICS FROM THE VOLOSHKOVE-6 (HORBY) SITE

Andriy Prystupa,

Master degree student

<https://orcid.org/0009-0008-0076-2108>

National University of Kyiv-Mohyla Academy

This article presents finds of Early Iron Age ceramics from the rescue excavations at Voloshkove-6 (Horby), located on the Middle Dnister. Particular attention is paid to the ornamentation of ceramics, which is a key chronological indicator of this period. The majority of kitchen and tableware ceramics are identified as belonging to the Chornolissia culture (9th century BC) and the Zhabotyn stage (8th century BC). A number of imports from the cultures of the Carpathian-Podunavian region is also considered. General conclusions about the site are presented.

The most common types of ornamentation on kitchen pots are through-punctures, rolled appliqués, and various types of plastic decorations: protrusions and bulges. The ornamentation of bowls consists of various types of nozzles on the “rim of the bowl” and double or triple stickers. The geometric ornamentation, consisting of small stamps, stands apart. The site also contains cult vessels — ladles with pointed bases. They are decorated with various types of geometric ornaments, the main ones being the “ladder” and “triangle” motifs.

A significant number of imports from the Basarabi, Babadag, Insula-Banului (?), and Koziya-Saharna cultures were found as well. These cultures are located in the Carpathian-Danube region and the Northern Balkans. The finds include fragments of well-made tableware, almost always decorated with “pseudo-lace” ornaments. This tableware was introduced through active trade and exchange networks and was quite valuable to the local population of that time.

Our study emphasizes the significance of Voloshkove-6 as one of the few investigated sites of the Final Bronze Age — Early Iron Age in the region. In the future, there are plans to introduce the site’s materials into wider scientific circulation.

Keywords: Ceramics, ornamentation, Early Iron Age, Chornoliska culture, Middle Dniester region, Carpathian-Podunavian region.

Матеріал надійшов 02.01.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ АНТИЧНИХ КЕРАМІЧНИХ ІМПОРТІВ ІЗ ПОСЕЛЕНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ПРАВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДНЬОГО ДНІПРА (VII–V ст. до н. е.)

УДК 930.2:903-033.64"652"

DOI: 10.18523/3083-7537.2025.1.69-78

Андрій Свиридов,

студент магістратури

<https://orcid.org/0009-0002-2273-5588>

Національного університету «Києво-Могилянська академія»

У статті проаналізовано історіографічну базу та історію дослідження щодо знайдених античних керамічних артефактів із городищ та поселень Правобережжя Середнього Дніпра. Встановлено важливість окреслених робіт для вивчення надходження античного імпорту на пам'ятки автохтонного населення регіону та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі.

Ключові слова: античність, керамічний імпорт, поселенські пам'ятки, історіографія.

Одним із першочергових завдань кожного дослідження є аналіз наявного наукового доробку, розгляд і критичний аналіз результатів робіт попередників із відповідної тематики. Тому я ставлю за мету зробити загальний огляд розкопаних поселен-

ських пам'яток Правобережжя Середнього Дніпра з акцентом на знайдені там керамічні артефакти еллінського походження. Така робота необхідна для подальшого розуміння, які питання з цієї тематики розкрито, а які потребують детальнішо-

© Андрій Свиридов, 2025

го опрацювання та ревізії. Це стосується, передовсім, уточнення датувань і центрів виробництва довізної кераміки, яка є основою хронології найранішого етапу контактів автохтонного населення Лісостепу з античними центрами Надчорномор'я.

Ця стаття обмежується Правобережжям Середнього Дніпра, оскільки можемо констатувати факт, що наразі немає історіографічного нариса, присвяченого вивченню тільки цього регіону. Маємо тільки дві сучасні комплексні роботи, які присвячені вивченню античного імпорту з території Більського городища (Задников 2014; Задников 2023) і Немирівського городища (Смирнова, Вахтина, Кашуба, Старкова 2018). Проте Правобережжя Лісостепового Дніпра залишилось поза увагою сучасних дослідників. Також важливо розглядати лісостеп не як єдину зону контактів із грецьким світом, як це часто було в історіографії. Саме такий підхід не дає змоги побачити локальні особливості та варіативність контактів.

Питання, як саме грецький імпортив потрапляв на різні пам'ятки, є важливим, проте воно не змінює самого факту існування цього імпорту. Наприклад, концепція Н. Онайко, яка вважала географічний компонент визначальним, здавалася логічною: вона наголошувала на тому, що імпортив потрапляв спочатку на найближчі до грецьких колоній території, тобто до пам'яток на р. Тясмин. Поступово цей імпортив поширювався далі. Однак знахідка «чаші з Трахтемирова», яку датують другою чвертю VII ст. до н. е. (Буйских 2015),

змушує переглянути цю концепцію. Адже цей артефакт походить із більш північної зони та потрапив раніше, ще до початку грецької колонізації Північного Причорномор'я. Це своєю чергою свідчить про існування складніших і менш очевидних шляхів розповсюдження грецьких речей.

Отже, хоча аналіз торговельних шляхів залишається важливим напрямом досліджень, він не є єдиним ключем до розуміння характеру імпорту. Адже факт наявності грецьких артефактив у конкретному регіоні сам по собі є підтвердженням культурних і торговельних контактив, незалежно від того, яким саме маршрутом вони потрапили на місце знахідки.

Підхід до хронології є цілком обґрунтованим, оскільки античний матеріал варто розглядати саме у межах періодизації, прийнятої для античної археології Північного Причорномор'я. Використання скіфської моделі хронології у цьому випадку може створювати певні розбіжності. Ми обмежуємось в першу чергу архаїчним періодом, який для Північного Причорномор'я діє в рамках середини VII — першої чверті V ст. до н. е. (Зубар, Ліньова, Сон 1999).

Розпочав вивчення торгового обміну Б. Фармаковський, який у праці «Архаический период в России» 1914 р. на базі вивчення матеріалів із Пастирського та Немирівського городищ уточнив дату початкових контактив стародавніх греків із племенами Причорномор'я, віднісши її до другої половини VII ст. до н. е. Саме ця робота заклала теоретичну базу у вивченні зазначеного питання. Дослідники, які нині

надають свою увагу цій проблематиці, донині звертаються до згаданої праці (Фармаковский 1914, с. 17–25).

У 1925 році було опубліковано працю М. Ростовцева «Скифия и Боспор», яка мала на меті проаналізувати літературні джерела та охарактеризувати археологічні пам'ятки. Тут дослідник аналізує грецькі речі з курганних поховань Київщини, сам до кінця не розуміючи, де саме має проходити кордон цієї групи пам'яток. Саме на речах еллінського походження автор будує свою класифікацію скіфської культури (Ростовцев 1925, с. 463–465).

У 1947 році вийшла праця О. Йессена «Греческая колонизация Северного Причерноморья», в якій подано нові концепції щодо грецької колонізації та торгових контактів із племенами Північного Причорномор'я. Їхня суть полягає у тому, що елліни проникли у Чорне море ще до заснування постійних поселень. Появу греків у Північному Причорномор'ї автор відносив не раніше VII ст. до н. е., акцентуючи увагу на тому, що найраніші шари було зафіксовано на поселенні Березань. До найраніших знахідок античної кераміки автор відносить горло великого родоського-іонійського посуду з поселення біля с. Болтишка. Автор доводив, що у VII ст. до н. е. вперше можна констатувати про первинний стан відносин між еллінами та місцевим лісостеповим населенням, що мали доколоніальний характер, який не супроводжується створенням постійних еллінських поселень, за одним винятком — поселення на о. Березань. Як підсумок, ви-

словлено тезу про те, що перехід степових племен Північного Причорномор'я на «вищий ступінь варварства» відбувається до заснування в означеному регіону постійних грецьких поселень, тобто скіфське населення склалося незалежно від грецького впливу (Йессен 1947, с. 53–57).

Варто зауважити, що це не перший автор, який порушує питання доколоніальних зв'язків. Дослідники намагалися розкрити це питання, розглядаючи його насамперед крізь призму заснування поселення на острові Березань та самої Ольвії.

У 1947 році опубліковано статтю Б. Гракова, в якій на основі письмових свідчень Геродота про розселення скіфських і сусідніх племен реконструйовано торговельний шлях від Ольвії на північ до країни аргіпеїв. Цю думку було підкріплено розповсюдженням бронзових дзеркал із зображеннями тварин (Граков 1947, с. 27–32).

У 1954 році вийшла праця М. Бондаря «До питання про торговельні зносини Ольвії», де наведено характеристику головних торговельних партнерів Ольвії, товари яких надходили до міста і з яким відбувався обмін. Автор підкреслює зростання ролі Ольвії у Північному Причорномор'ї як одного з важливих торговельних центрів VI–V ст. до н. е. Він вказує на Ольвію як на посередника у торговельних відносинах зі Скіфією, яка слугувала основним ринком для збуту грецьких товарів.

Із досліджень поселенських пам'яток Київської та Черкаської областей, це зокрема Канівський район — села Яблунівка, Пекарі, Бобриця, автор вказує на чорнофі-

гурну та чорнолакову кераміку VI ст. до н. е., переважне походження якої є іонійським. Із V ст. до н. е. грецький керамічний імпорт на Правобережжі Середнього Дніпра збільшується, що, на думку автора, свідчить про розширення торговельних зв'язків Скіфії з Ольвією. Автор доходить висновку, що саме рабовласницький спосіб виробництва є ключем до розуміння активних торговельних контактів Ольвії та Скіфії. Наголошено на тому, що саме торгівля місцевого населення із Ольвією дало старт розкладу первісно-общинним відносин і переходу до соціального розшарування населення (Бондар 1954, с. 72–73).

Із погляду сьогоденного розвитку історичної науки марксистський підхід автора не слід сприймати буквально, однак проблеми соціального та культурного розвитку, економіки та торгівлі, каталізатором яких стали перші греко-варварські контакти, міцно увійшли до історіографії зазначеного питання. Нині така концепція автора потребує суттєвого перегляду. Такі важливі висновки слід будувати на основі сучасних досліджень, залучаючи нові матеріали.

Огляд ключових робіт станом на середину 1960-х рр. у цьому напрямі міститься в узагальненій праці Н. Онайко «Античний імпорт в Придніпров'є і Побуж'є VII–V ст. до н. е.». Авторка висунула слушну версію, що початки перших торговельних контактів з еллінами слід відносити до появи в Північному Причорномор'ї перших грецьких міст VII ст. до н. е., серед яких виділила важливість Ольвії як торговельного партнера. Онайко також критич-

но розібрала згадану працю Б. Фармаковського, наголосивши на її значенні для вивчення контактів античних центрів зі скіфськими пам'ятками Лісостепової зони.

Крім згаданої праці, у 1960-х рр. підсумком багаторічних досліджень стала низка інших праць Н. Онайко. В цих роботах наведено характеристику керамічного імпорту з поселення біля с. Болтишка Немирівського городища, Канівського, Трахтемирівського, Мотронинського городищ. Авторка подає найповніший перелік номенклатури античного керамічного імпорту — тарних амфор, а також столового посуду — діносів, столових амфор, киликів, тарілок та ін. Н. Онайко зазначає, що в період другої половини VI — першої половини V ст. до н. е. спостерігається збільшення імпорту, його різноманіття. Із другої половини V ст. до н. е. починається період поступового згасання античного імпорту на згаданих пам'ятках. Дослідниця підтримує думку М. Бондаря, зазначаючи, що етап розвитку відносин між греками і варварами призвів до підйому економічного життя місцевого населення (Онайко 1966, с. 14–23).

Г. Ковпаненко підсумувала дослідження Трахтемирівського городища, за результатами яких було виявлено фрагменти лесбоських та іонійських амфор, розписний посуд іонійського походження, розписні родоські посудини, уламок стінки вази із зображенням голови грифона. Станом на сьогодні всі атрибуції авторки потребують ревізії відповідно до сучасного стану вивчення іонійської розписної кераміки.

Проте античний матеріал згаданий побіжно, стаття лише ознайомлює із проведеними роботами і не містить інтерпретацій щодо керамічного матеріалу (Ковпаненко 1968, с. 111).

Дослідження Й. Брашинського в 1970-х рр. започаткували новий етап у дослідженні античного імпорту. В своїх роботах він акцентував увагу на хронології та періодизації, також запропонував нову комплексну методикау щодо вивчення грецьких амфор, залучення статистичної викладки за вибірками клейм. Автор обґрунтував новий напрям у вивченні керамічної тари, який пов'язаний із вивченням статистичних вибірок метрологічних показників.

У 1984 році посмертно видали працю Й. Брашинського «Методы исследования античной торговли», в якій було підсумовано весь етап вивчення грецької керамічної тари. Автор наводить методи локалізації амфор, вивчення амфорних клейм, дослідження керамічної дати, описує стандарти грецьких гостродонних амфор. Одним із ключових положень його підходу була теза, що «амфора, зроблена в майстернях Стародавньої Греції в межах одного року, потрапляла до могили в Північному Причорномор'ї». Цей начебто привабливий висновок (вино — товар, що швидко псується) не витримав накопичення матеріалу, і термін користування амфорами знову розширився. Що ж до інших висновків Й. Брашинського, то багато з них і дотепер не втратили свого наукового значення (Брашинский 1984, с. 145–147).

У 1990-ті роки під керівництвом С. Бессонової за участю С. Скорого було проведено археологічні дослідження на Мотронинському городищі. Зокрема, в центральній частині західного укріплення було знайдено сіроглиняний глек ольвійського виробництва. В 1995 році в тому самому місці знайшли фрагменти амфор з червоно-коричневими смужками, у 1996 — фрагменти невеликої іонійської амфори кінця VI ст. до н. е. Знахідки античного матеріалу допомогли дослідникам продатувати житлові споруди скіфського часу (Бессонова 1996, с. 14).

С. Бессонова і С. Скорий у монографії «Мотронинське городище» підбили підсумки багаторічних досліджень пам'ятки скіфського часу. Серед знайденого матеріалу чільне місце посідає кераміка античного походження. Зокрема, основну масу всієї гончарної кераміки становлять фрагменти амфор. Представлено іонійські амфори з Клазомен із широкими смужками, де до ранніх зразків автори віднесли частину амфор із червоно-рожевої глини, які датують VI ст. до н. е. Представлено ніжки клазоменських амфор, які відносять до другої половини VI ст. до н. е. — початку V ст. до н. е.

Амфори хіоського походження є найпоширенішими, серед них домінують ранні пухлогорлі та слабопухлогорлі, що їх автори датують кінцем VI ст. до н. е. Знайдено амфори іонійського та протофасоського типу, серед яких виявлено денця із світло-коричневої глини. Широко представлено вінця і ручки амфор фасоського типу

початку V ст. до н. е. Виявлено амфори на «стаканоподібній» ніжці, які на Мотронинському городищі представлені в основному червоноглиняними, що належать до продукції Лесбоса. Значний відсоток фрагментів амфор не вдалося продатувати.

Серед столового гончарного посуду частіше трапляються лекіфи, невеликі глеки. Знайдено лекану, продатовану останньою третиною VI ст. до н. е. Згадана кераміка становить близько 13 % усього знайденого матеріалу, що свідчить про неабияке значення цього городища у системі торгівлі між еллінами та скіфами. Можна сказати, що Мотронинське городище мало важливий вплив серед інших пам'яток регіону, слугувало своєрідною опорною точкою, звідки античний імпорту розповсюджувався в інші поселенські пам'ятки (Скорый, Бессонова 2001, с. 76–79).

У 1999 році було опубліковано монографію С. Монахова «Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII–VI веков до н. э.», яка стала повним описом зі знахідками всіх наявних типів амфор, що побутували в Північному Причорномор'ї (Монахов 1999).

У праці Ю. Болтрика і О. Фіалко «Напад скіфів на Трахтемирівське городище» згадується розписна ойнохоя, яку було частково реставровано. Розпис виконаний ярусами, кожна з частин має свій декор. На ойнохоя зображено фігури п'ятьох ципів-егаргів, сам малюнок виконано в резервній техніці. Автори датують посудину 80-ми роками VI ст. до н. е., вказуючи на північно-іонійське походження, а саме

з Клазомен. Окрім цього, зазначено про неорнаментований фрагмент тонкостінної хіоської посудини, також виділено фрагмент вінця ойнохоя. Така цінна знахідка підтверджує факт того, що на ранньому етапі, а саме у VII–VI ст. до н. е., греко-варварські відносини не мали масового характеру, торгівля ще не набула масштабності, була здебільшого хаотичною і виключно дорогими предметами неширокого вжитку (Фіалко, Болтрик 2003, с. 41–42).

Варто також згадати й імпорти з Хотівського городища, які було опубліковано у статті М. Дараган «Античная керамика из Хотовского городища скифской эпохи». Дослідниця дуже слушно класифікувала весь наявний керамічний імпорту за центрами виготовлення. Зокрема це Самос, Лесбос, Клазомени. Підкреслено важливість античної кераміки як одного з головних матеріалів у створенні хронології для всіх комплексів скіфських пам'яток для лісостепової смуги. Дослідження грецького імпорту дали змогу авторці упевнитися в тому, що на Хотівському городищі немає комплексів, які були б характерні для V ст. до н. е. (Дараган 2005).

Такі висновки вчергове підкреслюють важливість античного імпорту для датувань пам'яток скіфської культури. Завдяки добре розробленій хронології античної кераміки дослідники отримують можливість встановлювати відносну та абсолютну хронологію як поховальних комплексів, так і поселенських. Грецький імпорту нерідко слугує своєрідним «маркером часу». Тож вивчення керамічного імпортного

матеріалу допоможе встановити хронологічні рамки для поселенських пам'яток досліджуваного регіону.

Під час досліджень Мотронинського городища у 2017 р. Скіфська правобережна експедиція Інституту археології НАН України та Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» виявила численні знахідки амфор у внутрішній частині городища. Такі знахідки можуть бути свідченням активних контактів між еллінами та варварами, проте брак конкретних даних щодо знайденої кераміки, відсутність їхньої інтерпретації не дає змоги робити якісь висновки (Могилов, Руденко, Панченко, Ляшко 2017, с. 306).

Підсумовуючи, слід сказати, що з означеного питання можна виокремити узагальнені роботи Н. Онайко, яка на відомих тоді матеріалах комплексно і повністю описала античний імпорт на Середньому Придніпров'ї. Її робота є своєрідним рубежем у вивченні греко-варварських контактів. Дослідники до Н. Онайко висвітлювали це питання комплексно. Лісостепову зону розглядали як суцільну зону контактів із грецьким світом. Автори не ділили цей обширний регіон, концентруючись на загальних висновках. Водночас, позитивним є погляд на доколонізаційні контакти. Питання початкових відносин розглядали спочатку на прикладі заснування перших грецьких поселень: Борисфена та Ольвії. Крізь призму цих полісів робили власні припущення стосовно контактів, які передували масовій колонізації регіону. Вихід

робіт після дослідження Н. Онайко можна схарактеризувати як етап накопичення нового матеріалу. Це було зумовлено розширенням археологічних досліджень, появою нових знахідок.

Однак немає комплексної роботи з цього питання, яка б спиралася на новітні дані з поселенських пам'яток Правобережжя Середнього Придніпров'я. Також невирішеними на необхідному рівні досі залишаються питання щодо перших контактів варварів і еллінів, усе ще недостатньо висвітлено питання появи імпорту в початковий період. Головне — потрібна сучасна узагальнена робота з повним каталогом знахідок античного керамічного імпорту на пам'ятках означеного регіону.

Надходження імпорту слід розглядати через грецькі поліси Північного Причорномор'я. Тут важливе значення має, про який саме час ми говоримо, коли характеризуємо такого посередника. На сьогодні запропоновано сучасні датування для поселення на о. Березань та Ольвії, на які ми спираємось. Це передовсім роботи А. Буйських. Дослідниця відносить заснування Борисфена до середини VI ст. до н. е. (Буйських 2019). Датування Ольвії визначено рубежем ер: VII/VI ст. до н. е. (Буйських 2013). Тож, спираючись на ці дані, ми можемо говорити про надходження імпорту спочатку з Борисфена, тобто для періоду другої половини VII ст. до н. е. Після заснування Ольвії цей поліс узяв на себе головну роль у контактах із місцевим лісостеповим населенням, починаючи з VI ст. до н. е.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

- Бессонова, С. С. 2000. Раскопки на Мотронинском городище в 1996 году. *Археологічні дослідження в Україні*, с. 13–14.
- Бессонова, С., Скорый С. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи (По материалам раскопок 1988–1996 гг.)*. Киев — Краков.
- Бондар, М. 1954. До питання про торговельні зносини Ольвії. *Археологія*, 9, с. 67–79.
- Брашинский, Й. Б. 1984. *Методы исследования античной торговли (на примере Северного Причерноморья)*. Ленинград: Наука.
- Буйских, А. В. 2013. *Архаическая расписная керамика из Ольвии*. Київ: Стародавній світ.
- Буйских, А. В. 2019. *Архаическая расписная керамика из Борисфена*. Київ: Видавництво «Фенікс».
- Граков, Б. С. 1947. Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну та класичну епохи? *Археологія*, 1, с. 23–38.
- Дараган, М. 2005. Античная керамика из Хотовского городища скифской эпохи. В: *Боспорский феномен. Проблема соотношения письменных и археологических источников. Материалы международной научной конференции*, с. 256–261.
- Задников, С. А. 2014. *Античный керамический импорт*. Дисертація канд. іст. наук. Київ.
- Задніков, С. А. 2023. *Античний посуд другої половини V–IV ст. до н. е. з Більського городища*. Харків: ТОВ «Майдан».
- Зубар, В., Ліньова, Є., Сон, Н. 1999. *Античний світ Північного Причорномор'я*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги.
- Иессен, А. А. 1947. *Греческая колонизация Северного Причерноморья. Ее предпосылки и особенности*. Ленинград: Гос. Эрмитаж.
- Ковпаненко, Г. Т. 1968. Раскопки Трахтемировского городища. *Археологические исследования на Украине*, 2, с. 108–111.
- Могилев, О., Руденко, С., Панченко, К., Ляшко, Ю. 2017. Розкопки Мотронинського городища. *Археологічні дослідження України*, с. 306–307.
- Монахов, С. Ю. 1999. *Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII–II веков до н. э.* Саратов: Издательство Саратовского университета.
- Онайко, Н. 1966. *Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII–V веках до н. е.* Москва: Издательство «Наука».
- Ростовцев, М. І. 1925. *Скифия и Боспор*. Ленинград: Типография 1-й Ленинградской Труд. Арт. Печати.
- Смирнова, Г. И., Вахтина, М. Ю., Кашуба, М. Т., Старикова, Е. Г. 2018. *Городище Немиров на реке Южный Буг. По материалам раскопок в XX веке из коллекций Государственного Эрмитажа и Научного архива ИИМК РАН*. Санкт-Петербург: Невская Книжная Типография.
- Фармаковский, Б. В. 1914. Архаический период России. В: *Доклады, читанные на лондонском международном конгрессе историков в марте 1913 г.*, с. 15–78.
- Фіалко, О., Болтрик, Ю. 2003. *Напад скіфів на Трахтемирівське городище*. Київ: Інститут археології НАН.

REFERENCES

- Bessonova, S. S. 2000. Raskopki na Motroninskom gorodishche v 1996 godu. *Arkheologichni doslidzhennia v Ukraini*, s. 13–14.
- Bessonova, S., Skoryi, S. 2001. *Motroninskie gorodishche skifskoi epokhi (Po materialam raskopok 1988–1996 gg.)*. Kiev — Krakov.
- Bondar, M. 1954. Do pytannia pro torhovelni znosny Olvii. *Arkheolohiia*, 9, s. 67–79.
- Brashinskii, I. B. 1984. *Metody issledovaniia antichnoi torgovli (na primere Severnogo Prichernomoria)*. Leningrad: Nauka.
- Buiskikh, A. V. 2013. *Arkhaicheskaia raspisnaia keramika iz Olvii*. Kyiv: Starodavnii svit.
- Buiskikh, A. V. 2019. *Arkhaicheskaia raspisnaia keramika iz Borisfena*. Kyiv: Vidavnytstvo “Feniks”.
- Hrakov, B. S. 1947. Chy mala Olviia torhovelni znosny z Povolzhiam i Pryuralliam v arkhaidchnu ta klasychnu epokhy? *Arkheolohiia*, 1, s. 23–38.
- Daragan, M. 2005. Antichnaja keramika iz Khotovskogo gorodishcha skifskoi epokhi. V: *Bosporskii fenomen. Problema sootnosbeniia pismennykh i arkheologicheskikh istochnikov. Materialy mezh-dunarodnoi nauchnoi konferentsii*. s. 256–261.
- Zadnikov, S. A. 2014. *Antichnyi keramicheskii import*. Dysertatsiia kand. ist. nauk. Kyiv.
- Zadnikov, S. A. 2023. *Antychnyi posud druboi polovyny V–IV st. do n. e. z Bilskoho horodyshcha*. Kharkiv: TOV “Maidan”.
- Zubar, V., Linova, Ye., Son, N. 1999. *Antychnyi svit Pivnichnobo Prychornomoria*. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy.
- Iessen, A. A. 1947. *Grecheskaia kolonizatsiia Severnogo Prichernomoria. Ee predposylki i osobennosti*. Leningrad: Gos. Ermitazh.
- Kovpanenko, G. T. 1968. Raskopki Trakhtemirovskogo gorodishcha. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine*, 2, s. 108–111.
- Mohylov, O., Rudenko, S., Panchenko, K., Liashko, Yu. 2017. Rozkopky Motronynskoho horodyshcha. *Arkheolohichni doslidzhennia Ukrainy*, s. 306–307.
- Monakhov, S. Iu. 1999. *Grecheskie amfory v Prichernomorie. Kompleksy keramicheskoi tary VII–II vekov do n.e.* Saratov: Izdatelstvo Saratovskogo universiteta.
- Onaiko, N. 1966. *Antichnyi import v Pridneprove i Pobuzbe v VII–V vekakh do n. e.* Moskva: Izdatelstvo “Nauka”.
- Rostovtsev, M. I. 1925. *Skifiia i Bospor*. Leningrad: Tipografiia 1-i Leningradskoi Trud. Art. Pechati.
- Smirnova, G. I., Vakhtina, M. Iu., Kashuba, M. T., Starikova, E. G. 2018 *Gorodishche Nemirov na reke Iuzhnyi Bug. po materialam raskopok v KHKH veke iz kolleksii Gosudarstvennogo Ermitazha i Nauchnogo arkhiva IIMK RAN*. Sankt-Peterburg: Nevskaiia Knizhnaia Tipografiia.
- Farmakovskii, B. V. 1914. Arkhaicheskii period Rossii. V: *Doklady, chitannye na londonskom mezh-dunarodnom kongresse istorikov v marte 1913 g.*, s. 15–78.
- Fialko, O., Boltryk, Yu. 2003. *Napad skifiv na Trakhtemyrivske horodyshche*. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN.

THE HISTORY OF THE STUDY OF ANCIENT CERAMIC IMPORTS FROM SETTLEMENT MONUMENTS ON THE RIGHT BANK OF THE MIDDLE DNIPRO IN THE 7th–5th CENTURIES BC

Andrii Svyrydov,

Master degree student

<https://orcid.org/0009-0002-2273-5588>

National University of Kyiv-Mohyla Academy

The article analyses the historiography and research history of Greek imported ceramics from settlements and hillforts of the Middle Dnipro region. It is determined that the initial stage of studying such contacts was based primarily on the investigation of pre-colonial contacts. Researchers attempted to investigate the processes of Greek colonisation. Subsequently, efforts were made to determine the onset of colonization and to characterise pre-colonial interactions. This first period ended with the publication of N. Onayko's synthesizing works. The researcher's contribution and conceptual framework are analysed. The key works of the second half of the 20th century are outlined, and their contribution to the disclosure of the topic under study is indicated. In particular, the stage after the publication of N. Onayko's works can be called the stage of accumulation of new material. Researchers worked with early Scythian sites, accumulating new materials. For example, S. Bessonova and S. Skoryi emphasise the importance of the Motronynske sites, providing a complete list of early Greek imports and drawing important conclusions about the earliest phase of Greek-Barbarian relations. The article also mentions the painted oinochoi described in the work by Y. Boltryk and O. Fialko "The Scythian Attack on the Trakhtemyrivske sites". The authors highlight the significance and uniqueness of this vessel in the context of the Greek-Barbarian trade. It is emphasised that the early stage of Greek-Barbarian relations, namely the 7th–6th centuries BC, was limited in scale and somewhat chaotic, trade was conducted exclusively in expensive goods, and craft production had not yet become widespread. Importantly, there is no comprehensive modern catalogue of all known finds of ancient ceramic imports at the sites of this region.

Keywords: antiquity, ceramic imports, settlement sites, historiography.

Матеріал надійшов 18.06.2024

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

FROM UKRAINE TO THE ISLAND OF SARDINIA (ONCE AGAIN ON THE “SEA PEOPLES”)

УДК 903.26(=131.6)(477)“637”

DOI: 10.18523/3083-7537.2025.1.79-86

Victor Klochko,

Dr. Hab., Associate professor

<https://orcid.org/0000-0002-7557-3829>

Department of Archaeology at the NaUKMA

The article is dedicated to the mysterious resemblance between bronze warrior figurines (the *bronzetti*) from the island of Sardinia and Ukrainian finds from the Late Bronze Age. The explanation of this phenomenon is provided within the context of the participation of inhabitants of southern Ukraine in the “Sea Peoples” activity in the Eastern Mediterranean, as well as trade contacts between the regions.

I began using the *bronzetti* from the island of Sardinia in my initial works on the relations between the inhabitants of the North Pontic region and the “Sea Peoples” of the Eastern Mediterranean. The analogy was viewed skeptically for a large duration of time, along with the very concept of people of Noua-Sabatynivka participating in the incursions to the Eastern Mediterranean. The situation changed drastically after the discovery of bronze warrior figurines near the Luzhany village in the Chernivtsi region and the city of Odesa. Said figurines are similar to the *bronzetti*, which come from the island of Sardinia.

As I have written before, the peculiar connection between Sardinia and North-Western Pontic region is most likely the result of the small group of “Sea Peoples” migrating to this island after being dismissed from a paid service in the Egyptian army during the Libyan war of Ramesses III. They are the ones who brought to the island the tradition of the *bronzetti*, bearing details of weaponry common among the southern Ukrainian cultures of Late Bronze Age. The Levantine tradition of bronze miniatures could have come to southern Ukraine as early as second millennia BC due to trade

© Victor Klochko, 2025

connections. Within the Noua-Sabatynivka culture, this tradition was adapted, and brought to the Mediterranean during the “Sea Peoples” incursion. In my opinion, such an anabasis of this group of people from southern Ukraine is worthy of further study.

Keywords: bronzetti, Sea Peoples, Buh trade route, Noua culture, Sabatynivka culture, island of Sardinia, Bronze Age of Ukraine.

In my initial works, dedicated to the relations between the inhabitants of the North Pontic region and the “Sea Peoples” of Eastern Mediterranean region, I began using the bronze warrior figurines (the bronzetti) from the island of Sardinia as illustrative material (Klochko 1990, 1993, 2001, 2006). For a long period of time my colleagues had been skeptical about such analogies, as well as the very idea of people of Noua-Sabatynivka culture participating in the raids of inhabitants of Central Europe to the Eastern Mediterranean region. The situation changed drastically after the discovery of the warrior figurine (which is similar to the Sardinian bronzetti) near the Luzhany village of Kitsman district of Chernivtsi region (Ilkiv 2007, pp. 244–259; Bandrivskyi 2014, pp. 141–142; Otroshchenko 2018).

The figurine from Luzhany depicts the warrior wearing a helmet and armed with a round shield with a geometrically ornamented umbo in the left hand and short sword with a broad, leaf-shaped blade in the right (Fig. 1, 4). The similarities between this figurine and some of the Sardinian bronzetti (Thimme 1983, Fig. 7; Gonzalez 2012) are peculiar — especially the forms of helmets, shields, and swords (Fig. 1, 1–3). They, in turn, are similar to the weapons of the Noua-

Sabatynivka culture of North-Western Pontic and Carpathian regions. For example, the shield and sword from the Borysivka grave in the Odesa region (Klochko 2001, Fig. 88, 6, 8; Klochko 2006, Fig. 81, 6, 8) and the swords from Ingulets (Klochko 2001, Fig. 85, 6; Klochko 2006, Fig. 80, 6), Kherson 2017 (Klochko 2023, Fig. 4, 1) and Chudlov (Kobal’ 1997–1998, Tafel I: 1–3) hoards (Fig. 1, 5–9).

The circle of such analogies can be broadened. For instance, on the left arm of the archer from Sardinia (Thimme 1983, Nr. 19) (Fig. 2) we see a Carpathian-type armband, and behind the back, near the quiver with arrows – a Carpathian-type sword – both items are similar to the finds from Chudlov hoard in Carpathian region (Kobal’ 1997–1998, Tafel I: 1–3; II, 4). The bronze axe-celt with two eyeholes, found on the island of Sardinia (Thimme 1983, Nr. 72) (Fig. 4, 1) is typical for the cultures of Late Bronze Age in Central and Eastern Ukraine. The axe-celt from Kharkiv region (found 10.02.2019) may serve as one such example (Fig. 4, 2).

During construction work in Odesa in 2021, a bronze figurine of the archer in a horned helmet was found 40 cm underground (Fig. 3, 1). To some extent it resembles the bronzetti from the island of Sardinia

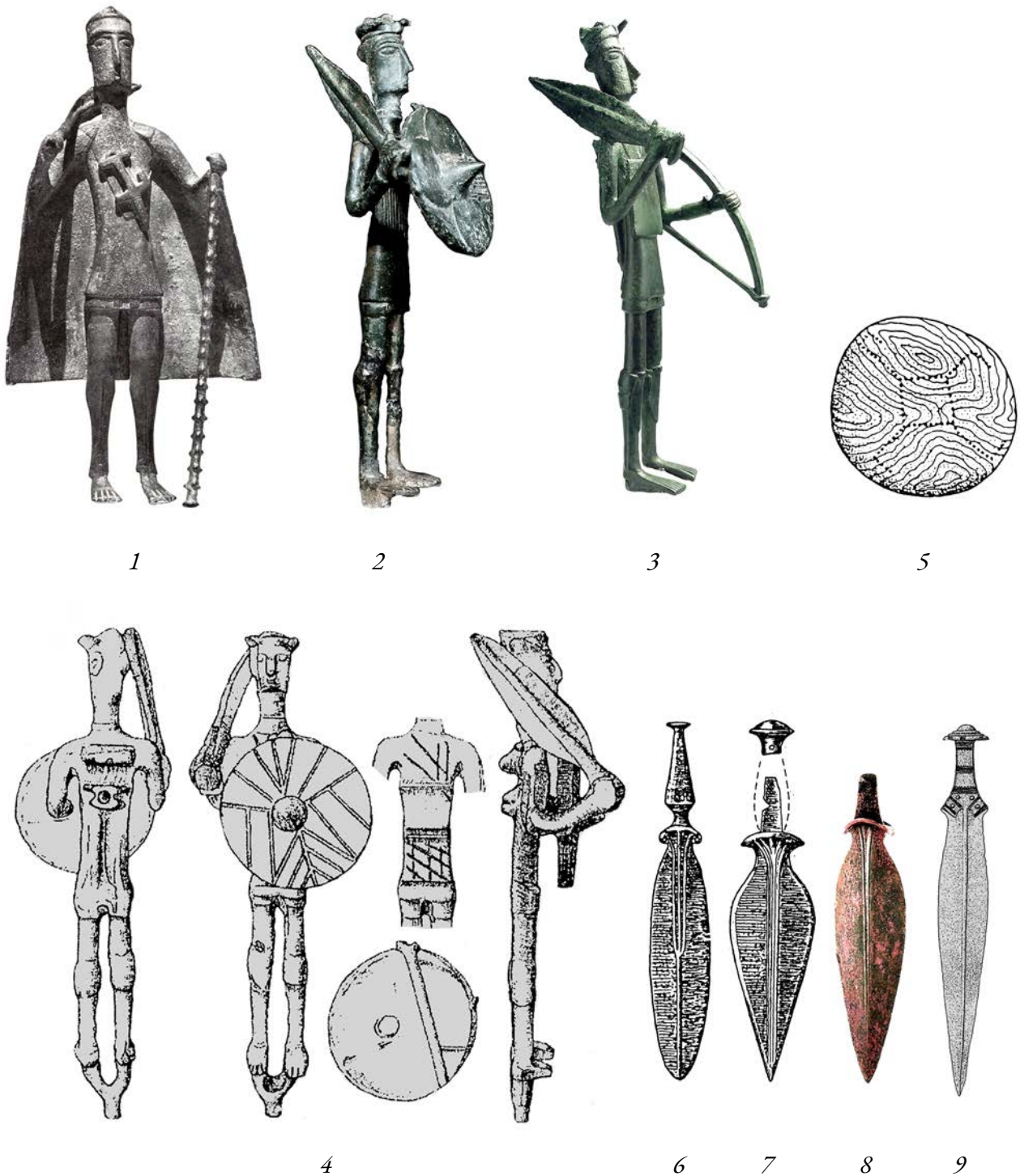

Fig. 1. Bronze figurines from Sardinia (1–3) Luzhany village (4), and analogies of Sabatynivka weaponry: the shield from the Borysivka grave (5), and swords from Inhulets (6), Kherson (2017) (7), and the Chudlov (9) hoards

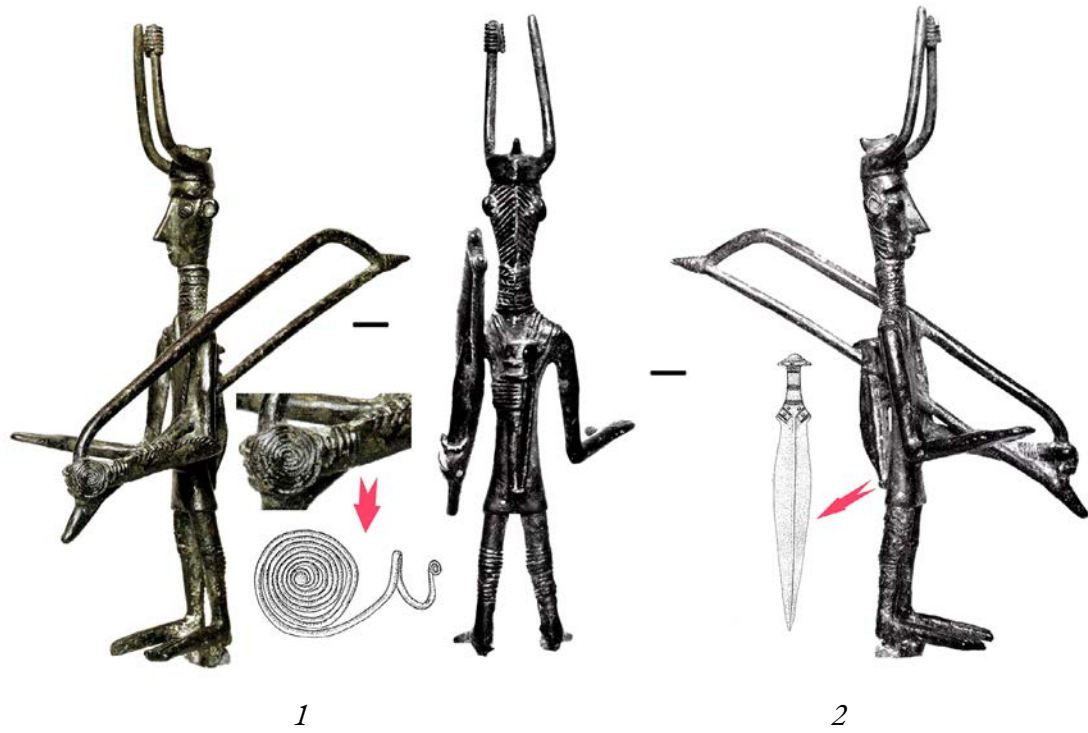

Fig. 2. Bronze archer figurine from Sardinia and analogies within Noua-Sabatynivka weaponry: armband (1) and sword (2) from the Chudlov hoard

Fig. 3. Figurines of archers from Sardinia (1) and Odesa (2)

Fig. 4. Axe-celts from Sardinia (1) and the Kharkiv region (2)

(Thimme 1983, Fig. 32) (Fig. 3, 1). This new find shows that the Luzhany item is not unique to Ukrainian territory.

I have written before that such strange connection between Sardinia and North-Western Pontic region could have been the result of migration of the small group of “Sea Peoples” to the island after serving as mercenaries in the Egyptian army during the Libyan war of the pharaoh Ramesses III (Klochko 2001, p. 283; Klochko 2006, p. 250). They are the ones who brought to the island the tradition of bronze miniature sculptures, which are generally native to the Eastern Mediterranean (Gonzalez 2012), although with a Ukrainian “flavor”. It includes weapons that were common among the cultures of the Late Bronze Age, in the south of Ukraine. I believe that such an impressive anabasis merits further research and recognition.

It is important to ask when and how did the Noua-Sabatynivka culture adopt the warrior cult tradition, which appeared in the form of bronze figurines, cast using the lost-wax method. My hypothesis about the Buh amber trade route may offer the answer. This trade route connected Ukraine with the Eastern Mediterranean as early as the Middle Bronze Age, when the bronze warrior figurines from the Levant region had appeared in Eastern Europe (Klochko 2007). The bronze warrior figurine from Šernai near Klaipėda in Lithuania (Dąbrowski 1968, Taf. XXII) resembles the figurines from the hoard found in the Temple of the Obelisks in Byblos, Syria (Müller-Karpe 1974, Taf. 260–262) (Fig. 4, 1–2). These figurines are the crude copies of the images of either an Egyptian god or a pharaoh, for example from the temple in Kamed El Laouz, Lebanon (Müller-Karpe 1980, Taf. 153.3) (Fig. 4,

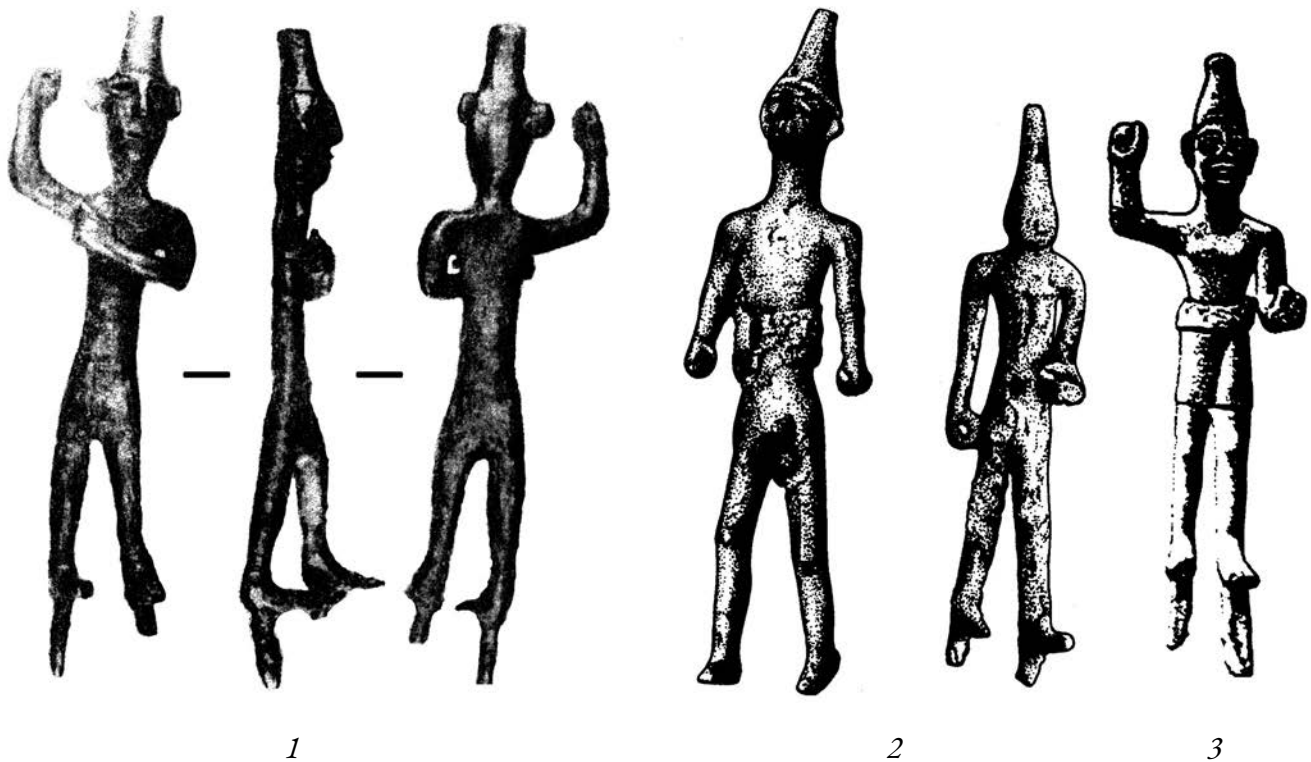

Fig. 5. Bronze figurines of warriors: Šernai (1), Byblos (2), and their Egyptian prototype (3), second millennium BCE

3). The Baltic-type amber (succinite) was found in the Temple of the Obelisks, which demonstrates the significance of these finds as evidence of trade relations between Eastern Europe and the Eastern Mediterranean. The Temple of the Obelisks in Byblos is dated according to the Egyptian items with the names of the pharaohs of Twelfth Dynasty — Amenemhat I, Amenemhat II, and Senusret I who ruled from 2000 to 1785 BCE (Müller-Karpe 1980, p. 845). Therefore, the Buh trading route, which I initially noted in the context of the Hordiivka gravefield from the Late Bronze Age (Trostyanyets district of the Vinnytsia region) (Klochko 2011) had already existed at the beginning of the second millennium BCE,

at the times when the Noua-Sabatynivka cultural circle was forming, which passed through its territory. Within these cultures the Mediterranean cultural and technological traditions had most likely been adapted to the indigenous warrior cult. This is represented in the depictions of locally-styled weapons on the figurines.

Therefore, the “bronzetti” from Ukraine and Sardinia can serve as the iconographic sources for studying weapons and armor of the peoples of southern Ukraine during the Late Bronze Age. In addition, the Ukrainian history gains further evidence of cultural and trading contacts between the ancient peoples of Ukraine and the Eastern Mediterranean.

REFERENCES

- Bandrivskiy, M. 2014. *Kulturno-istorychni protsesy na Prykarpatti i Zakhidnomu Podilli v piznii period epokhy bronzы — na pochatku doby rannoho zaliza*. Lviv.
- Dąbrowski, J. 1968. *Zabytki metalowe epoki brazu między dolną Wisłą a Niemnem*. Wrocław — Warszawa — Kraków.
- Gonzalez, R. A. 2012. Sardinian bronze figurines in their Mediterranean setting. *Praehistorische Zeitschrift*, 87 (1), s. 84–109.
- Ilkiv, M. 2009. Bronzova antropomorfna statuetka z Luzhan: do pyttannia pro kontakty mistsevoho naselennia piznobronzovoi doby z tsyvilizatsiimi Seredzemnomoria. *Pyttannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkeolohii y etnolohii*, 2 (26), s. 244–259.
- Klochko, V. 1990. “Narody Moria” ta Pivnichne Prychornomoria. *Arkeolohiya*, 1, s. 10–17.
- Klochko, V. 1993. *Weapons of the tribes of the Northern Pontic zone in the 16th – 10th centuries B.C.* Poznań. (Baltic-Pontic Studies, vol. 1).
- Klochko, V. 2001. *Weaponry of Societies of the Northern Pontic Culture Circle: 5000-700 BC*. Poznań. (Baltic-Pontic Studies, vol. 10).
- Klochko, V. 2006. *Ozbroiennia ta viiskova sprava davnoho naselennia Ukrainy (5000–900 rr. do R.Kh.)*. Kyiv: ArtEk.
- Klochko, V. 2007. Torhovelnyi shliakh Buh-Boh za chasiv doby serednoi bronzы ta indoevropeizatsiia Maloi Azii. U: *Wspodnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski*. Warszawa, s. 171–178.
- Klochko, V. 2011. Buzkyi torhivelnyi shliakh. U: V. I. Klochko (red.). *Hordiivskiy mohylnyk*. Vinnytsia, s. 114–123.
- Klochko, V. 2023. Kryvorizkyi metalurhiyni tsentr za chasiv piznoi bronzы. U: *Arkeolohichni studii: zdobutky ta perspektyvy 2023*. Kyiv, s. 21–28.
- Kobal’, J. 1997–1998. Der Depotfund von Chudl’ovo (Kr. Uschgorod, Transkarpaten, Ukraine). *A Jóna András Múzeum Évkönyve*, XXIX–XL, s. 33–53.
- Müller-Karpe, H. 1974. *Handbuch der Vorgeschichte*. 3. München.
- Müller-Karpe, H. 1980. *Handbuch der Vorgeschichte*. 4. München.
- Otroshchenko, V. 2018. Troia v dyskursi ukrainskoi arkeolohii. *Arkeolohiya*, 4, s. 5–10.
- Thimme, J. 1983. *Kunst der Sarden bis zum Ende Nureghenzeit*. München: Hirmer verlag.

З УКРАЇНИ ДО ОСТРОВА САРДИНІЯ (ЩЕ РАЗ ПРО НАРОДИ МОРЯ)

Віктор Клочко,

доктор історичних наук, доцент

<https://orcid.org/0000-0002-7557-3829>

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

В статті розглянуто загадкову подібність бронзових статуєток воїнів (bronzetti) з острова Сардинія та знахідок доби пізньої бронзи з України (з села Лужани, з Чернівецької області та Одеси). Запропоновано пояснення цього феномену в контексті участі народів Півдня України (носіїв культури Ноуа-Сабатинівка) у навалі «Народів Моря» на Східне Середземномор'я та торговельних зв'язків між регіонами. На думку автора, подібна анабаза групи мешканців Північного Причорномор'я заслуговує на подальші вивчення.

Ключові слова: bronzetti, Народи Моря, Бузький торгівельний шлях, культура Ноуа, сабатинівська культура, острів Сардинія, бронзова доба України.

Матеріал надійшов 09.06.2024

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

КОРЕЛЯТИ ФІКСАЦІЇ ЗБРОЇ В ПОХОВАННЯХ ДОНЕЦЬКО-ДОНСЬКОЇ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ З ІКОНОГРАФІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ ДОБИ БРОНЗИ

УДК 903.22.5(477.6)"637"

DOI: 10.18523/3083-7537.2025.1.87-98

Андрій Дубяга,

завідувач відділу національного виховання, позашкільної

та громадської історичної освіти

<https://orcid.org/0000-0002-8143-4980>

Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

Поховання катакомбного культурного кола вирізняються багатим реманентом, що свідчить про складні уявлення про потойбіччя. У статті на основі кореляційного аналізу локалізації елементів озброєння в похованнях і на антропоморфних стелах розглянуто питання їх розміщення. Зроблено висновок, що зброю здебільшого вкладали в місцях її прижиттєвого носіння, а рідкісні випадки нетипової локалізації могли мати сакральне значення.

Ключові слова: бронзова доба, донецько-донська катакомбна культура, поховання, антропоморфні стели, зброя.

Головною складністю дослідження лежить у площині археологічних досліджень. Особливо складним є вивчення археологічних культур, які залишили по собі праісторичних суспільств є відсутність писемних джерел, тому вивчення їх повністю

© Андрій Дубяга, 2025

незначну кількість поселень, як-от археологічні культури середньобронзової доби Північного Причорномор'я, бо в основі їхньої економіки було мобільне скотарство (Бунятян 2002, с. 157–158). У цих випадках головним джерелом для дослідника є поховання. Безперечно, такою є донецько-донська катакомбна культура, яку виділив С. Н. Братченко на початку XXI ст. (Бровченко 2001, с. 63; 2004, с. 65, 185; Дуб'яга, Литвиненко 2022, с. 28–32) і кількість досліджень поселень якої є незначною. Натомість у розпорядженні науковців є значний масив даних, отриманих під час розкопок поховань. Поховання є дуже специфічним джерелом. Семантика багатьох елементів обряду досі не є визначеною і тим більше загальноприйнятою. Саме тому будь-які зображувальні джерела мають неабияку цінність для дослідників. У цьому контексті не можна оминати увагою спроби науковців інтерпретувати зображення на керамічному посуді. Необхідно підкреслити, що деякі дослідники вважають орнаменти письмом. Початок цьому процесу поклав ще В. О. Городців, який, виявивши орнаменти на кераміці, висунув припущення, що вони являють собою невідому писемність (Городців 1907, с. 243). Довести й аргументувати це припущення піонеру вивчення катакомбних старожитностей не вдалось. Проте ці сміливі гіпотези не пішли у забуття, і сьогодні лунають припущення про існування в катакомбному суспільстві протописемності. Зокрема таку думку висловив С. Ж. Пустовалов, який наголошує на існуванні розвиненої писемної сис-

теми в катакомбному суспільстві (Пустовалов 1997, с. 136), однак вважати цей аспект достатньо аргументованим і доведеним недоцільно. З іншого боку, вважати орнаменти суто елементом декору, що прикрашає посуд, також не варто. Спираючись на послідовні дослідження В. В. Отроценка, можна говорити про те, що ці зображення мають глибоке семантичне навантаження та ритуальне значення (Отроченко, Корпусова 2003, с. 14). Навіть якщо припускати наявність сталої піктографічної системи в катакомбному середовищі, переклад / дешифрування цих символів назавжди залишиться на рівні припущень і гіпотез. Найпевніше, достовірного перекладу ми не отримуємо ніколи. Саме тому найбільш достовірним джерелом інформації є зображувальні джерела, у роботі з якими дослідник може оперувати чіткими категоріями, щодо яких немає сумнівів. Таким потужним джерелом інформації з вивчення військової справи є антропоморфні стели бронзової доби. Широкому загалу дослідників відомі декілька таких стел, що походять із Федорівки, Натальївки, Чорноріччя, Керносового та Сватового.

Антропоморфна стела, що походить із селища Федорівка Полтавської області (рис. 1, 1), є «найбільш північною» подібною знахідкою. Датують стелу кінцем III — початком II тис. до н. е. (Супруненко 1990, с. 80–85). На антропоморфній стелі є чітке зображення сокири-молота, яка міститься за паском, тобто у похідному положенні. Також у ділянці грудної клітки можна побачити зображення лука без тя-

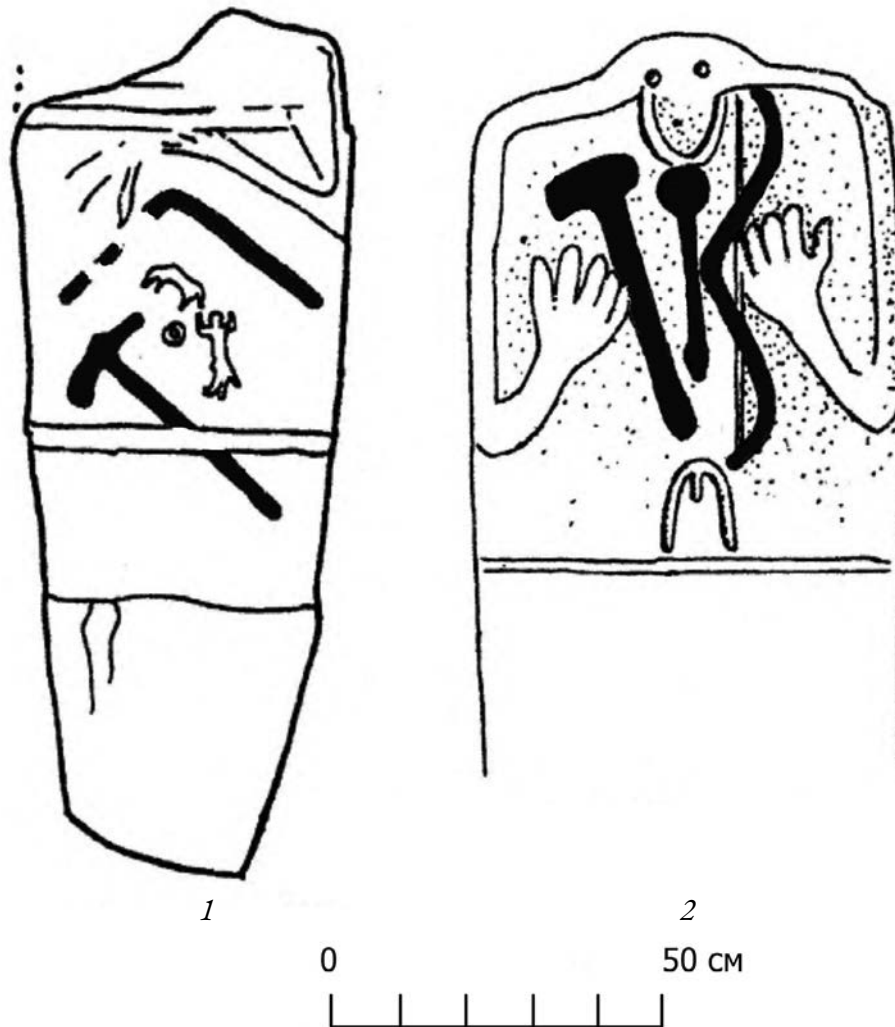

Рис. 1. 1 — антропоморфна стела з селища Федорівка Полтавської області; 2 — антропоморфна стела з селища Наталівка Запорізької області

тиви дугою вгору. Що це саме зображення лука, наголошував С. Н. Братченко (Братченко 2012, с. 260), з чим власне можна повністю погодитись.

Антропоморфну стелу, яку знайшли у 1862 р. в селищі Наталівка, що нині повністю поглинуто містом Запоріжжя (рис. 1, 2), датують III — початком II тис. до н. е.¹ Ця стела містить одразу три еле-

¹ https://svit.in.ua/stat/st16_ukr.htm.

менти збройного комплексу: сокиру-молот, булаву та двовигнутий складний лук. Необхідно зазначити, що саме зображення на антропоморфних стелах уперше підштовхнуло класика вивчення катакомбних старожитностей С. Н. Братченка до висновку, що за часів середньої бронзи в степах Північного Причорномор'я використовували складний лук (Братченко 1989, с. 70–71). Проте, на превеликий

жаль, аналіз понад 2 тисяч поховань донецько-донської катакомбної культури не дає підстави стверджувати, що було зафіксовано саме складний лук. Це зумовлено двома обставинами: по-перше, матеріал для виготовлення луків є нестійким, і тому в розпорядженні дослідників опиняються лише невиразні залишки; по-друге, цей факт не завжди встановлюється під час досліджень, як, наприклад, у ситуації зі знахідкою лука з могильника Аккермень I (Клочко 1996, с. 70–71). Натомість прості луки фіксують, хоча й нечасто.

Антропоморфну стелу, що походить з урочища Верхньоріччя (у деяких джерелах фіксують назву Чорноріччя) АР Крим (Кислий 2009, с. 237) (рис. 2) також датують III тис. до н. е. Унікальність цієї стели полягає в тому, що на ній представлено повний сагайдачний набір — лук і колчан для стріл. Якщо колчан для стріл розташовано безпосередньо в положенні, яке можна вважати закономірним для носіння, то лук розташовано доволі нетипово — у ділянці грудної клітки дугою догори. Навряд чи лук переносили саме в такому положенні, однак тут може мати місце певне сакральне значення. Таке тримання лука «перед собою» можна вважати символом дарунка, підношення, тобто воїн, якого уособлює стела, підносить у дар лук, скоріше за все богам. Або навпаки, стела символізує божество, яке дарує лук людям. Зважаючи, що лук був доволі цінним реманентом, таке припущення має право на життя. Цінність лука підтверджується також тим, що в похованнях його фіксують доволі рід-

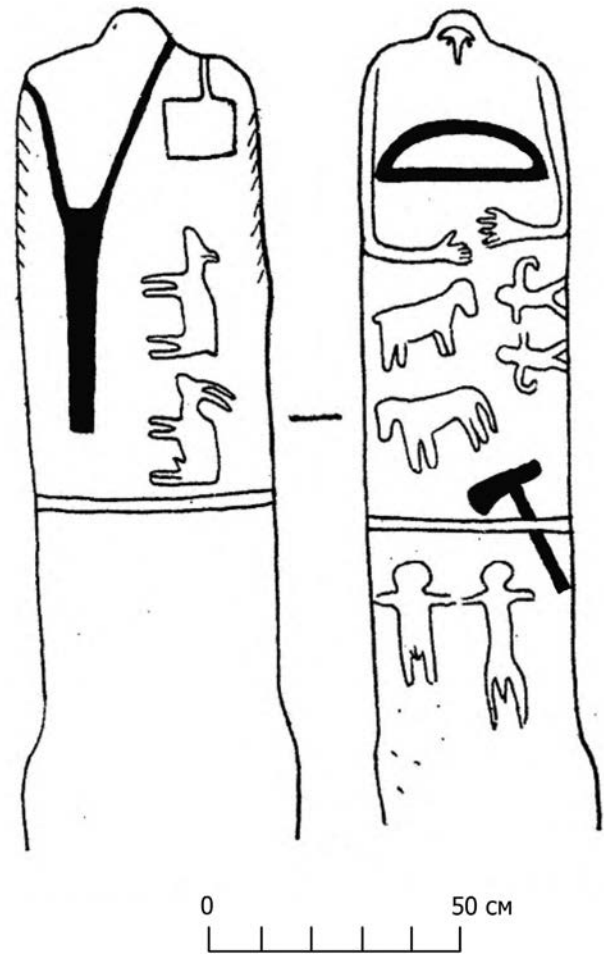

Рис. 2. Антропоморфна стела з урочища Верхньоріччя АР Крим

ко. На думку С. Н. Братченка (Братченко 1989, с. 71) та Є. В. Черненка (Черненко 1981, с. 8–9), лук передавали у спадщину (і цей факт підкреслює його значущість), тому в похованнях він трапляється рідко. Також ця стела має велике значення щодо підтвердження раніше висунутих припущень. Якщо певна частина дослідників мала сумніви щодо функціонального призначення предмета на грудях у федорівської стели, не сприймаючи цей виріб як лук через брак тятиви і нехарактерне розташу-

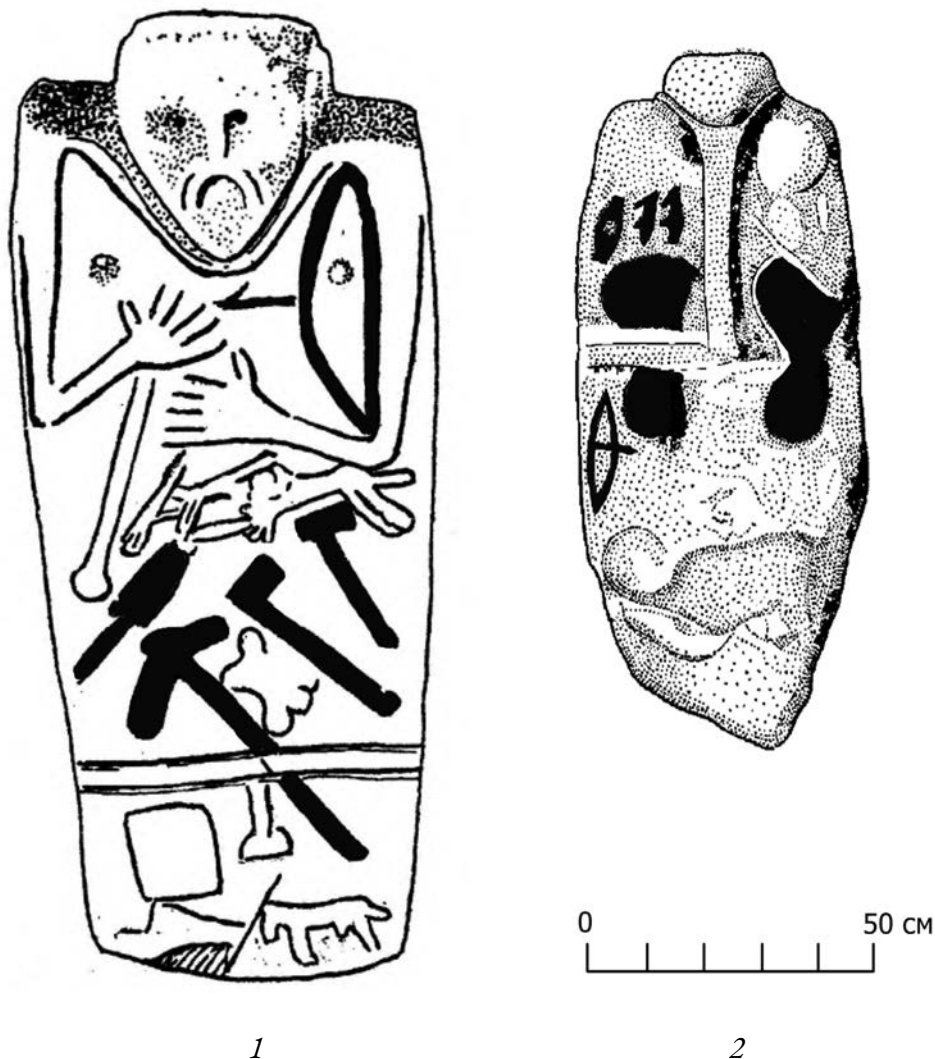

Рис. 3. 1 — антропоморфна стела з селища Керносове Дніпропетровської області; 2 — антропоморфна стела із селища Сватове Луганської області

вання цього предмета, то чітко окреслений лук з усіма функціональними елементами на стелі з Верхньоріччя слугує переконливим аргументом на користь розуміння дуги на стелі із села Федорівка як лука. Адже місце і спосіб розташування (догори дугою) повністю збігаються.

Антропоморфну стелу з с. Керносове Дніпропетровської області (рис. 3, 1) дату-

ють енеолітом (Платонов 2014, с. 72–73). Керносівський ідол має доволі широкий арсенал зброї, а саме лук зі стрілою у бойовому положенні з лівого боку, тобто можна припускати, що це символізує саме готовність до пострілу, адже лучники тримають лук саме в лівій руці, а правою (як правило, сильнішою) натягують тятиву. Також стела містить три сокири-молоти,

одна з яких розташована за паском, дві інші — трохи вище, і наконечник списа / дротика. Під правою рукою міститься палиця з наверхником, проте опущеним додолу. Можливо, це булава, але спрямованість дотолу сіє певні сумніви.

Антропоморфна стела селища Сватове з Луганщини бронзової доби (Братченко 2004, с. 169) також становить неабиякий інтерес для теми дослідження (рис. 3, 2). Стела містить повний сагайдачний набір, два колчани за паском, в одному з яких є стріли з промальованим оперенням, споряджений стрілою лук, також фактично в бойовій готовності, і наверхник сокири-молота у верхній частині тулуба без руків'я.

Перш ніж перейти до кореляційного аналізу локальної фіксації елементів збройного комплексу в похованнях катакомбної культури з їхньою локалізацією на антропоморфних стелах, необхідно здійснити попереднє узагальнення. Антропоморфні стели містять не більше ніж три елементи збройного комплексу. Сокири-молоти фіксують як у похідному положенні (за паском), так і у верхній частині тулуба, тобто вони символізують або безпосереднє їх використання як зброї, або тримання в руці як інсигнію влади. Чітко означену булаву фіксують лише в одному випадку у верхній частині тулуба. Також можна припускати, що Керносівський ідол містить булаву, але, враховуючи сумнівність цього зображення, пропонують із обережністю ставитися до таких припущень. У цій статті не розглядати-

меться це зображення як булава. Луки є найбільш масовим зображенням на стелах, кожна з них містить такий елемент збройного комплексу. Зафіксовано як прості, так і складні луки. У зображеннях луків на антропоморфних стелах доцільно виділити три варіації: 1) лук розташовано горизонтально, поперек тіла (вище висловлено припущення щодо семантичного навантаження такого розташування); 2) лук розташовано вертикально; 3) лук розташовано вертикально зі спорядженою стрілою для стрільби.

Проводячи аналогії між фіксацією зброї в похованнях і зображеннями зброї на антропоморфних стелах, слід зазначити, що як у похованнях, так і на іконографічних джерелах у жодному разі не фіксують більш ніж три елементи збройного комплексу. Також необхідно звернути увагу, що на всіх стелах збройний комплекс містить зброю як ближнього, так і дистанційного бою. Така сама ситуація спостерігається й у похованнях. Це свідчить про те, що воїни озброювались усіма досяжними видами озброєння і жодної диференціації чи спеціалізації на роди військ залежно від типу озброєння не існувало.

Для проведення кореляційного аналізу фіксації зброї в похованнях і на антропоморфних стелах наведемо частотні показники в табл. 1 (дані фіксації зброї в похованнях зазначено лише для тих елементів збройного комплексу, локалізацію та положення щодо яких можна чітко визначити за допомогою відповідних креслень).

Таблиця 1

Частотні показники фіксації зброї в похованнях і на антропоморфних стелах

	Стели				Поховання				Σ
	Лук	Сокира-молот	Спис / дротик	Булава	Лук	Сокира-молот	Спис / дротик	Булава	
Голова	–	–	–	–	1	3	3	5	12
Груди	4	2	–	1	7	10	4	4	32
Поперек	1	5	1	–	–	3	3	1	14
Ноги	–	–	–	–	–	2	1	1	4
Σ	5	7	1	1	8	18	11	11	

Під час проведення кореляційного аналізу потрібно зважати на дві умови. По-перше, розташування елементів збройного комплексу в ділянці голови антропоморфних стел є неможливим через конструктивні особливості, натомість розміщення зброї в ділянці голови в похованнях є доволі поширеним. По-друге, через значно меншу кількість стел із зображеннями зброї порівняно з похованнями, що містять цей реманент, потрібно здійснювати аналіз не в кількісних показниках, а у співвідношенні.

Отже, у 80 % випадків на антропоморфних стелах луки фіксують у ділянці грудної клітки, лише в одному випадку, що становить 20 %, зображення луку локалізовано в ділянці попереку трохи нижче паска. Фактично така сама ситуація спостерігається в локалізації луків у похованнях. Єдина відмінність полягає в тому, що луки ніколи не фіксують нижче паска, хоча треба зважати на те, що в похованнях донецько-донської катакомбної культури, як правило, небіжчики перебувають у зібраному стані, тому подекуди довжина лука

дає змогу покривати всю довжину тіла. Як правило, луки витягнуті вздовж тіла (рис. 4, 2, Кондратіївка 1/10), проте існують окремі випадки, коли луки орієнтовані поперечно відносно тіла небіжчика (рис. 4, 1, Войтове 1/6). Також було зафіксовано випадок, коли лук у похованні розташовано вище голови також у поперечному положенні відносно тіла. Раніше вже було висунуто припущення, що луки, орієнтовані горизонтально на антропоморфних стелах, є не зброєю цього воїна, а підношенням богам. Можливо, таке нетипове розташування в похованнях луків (поперечно відносно тіла) також є дарунком богам. Особливо привертає увагу випадок розміщення лука над головою, що можна тлумачити як простягання лука до неба. Проте наведені міркування щодо орієнтації та розміщення луків у похованнях і на антропоморфних стелах здійснено на рівні припущень, тож вони не претендують на доведену теорію. Також необхідно звернути увагу на те, що на більш ніж 2 тисячах поховань лук зафіксовано лише в 11 похо-

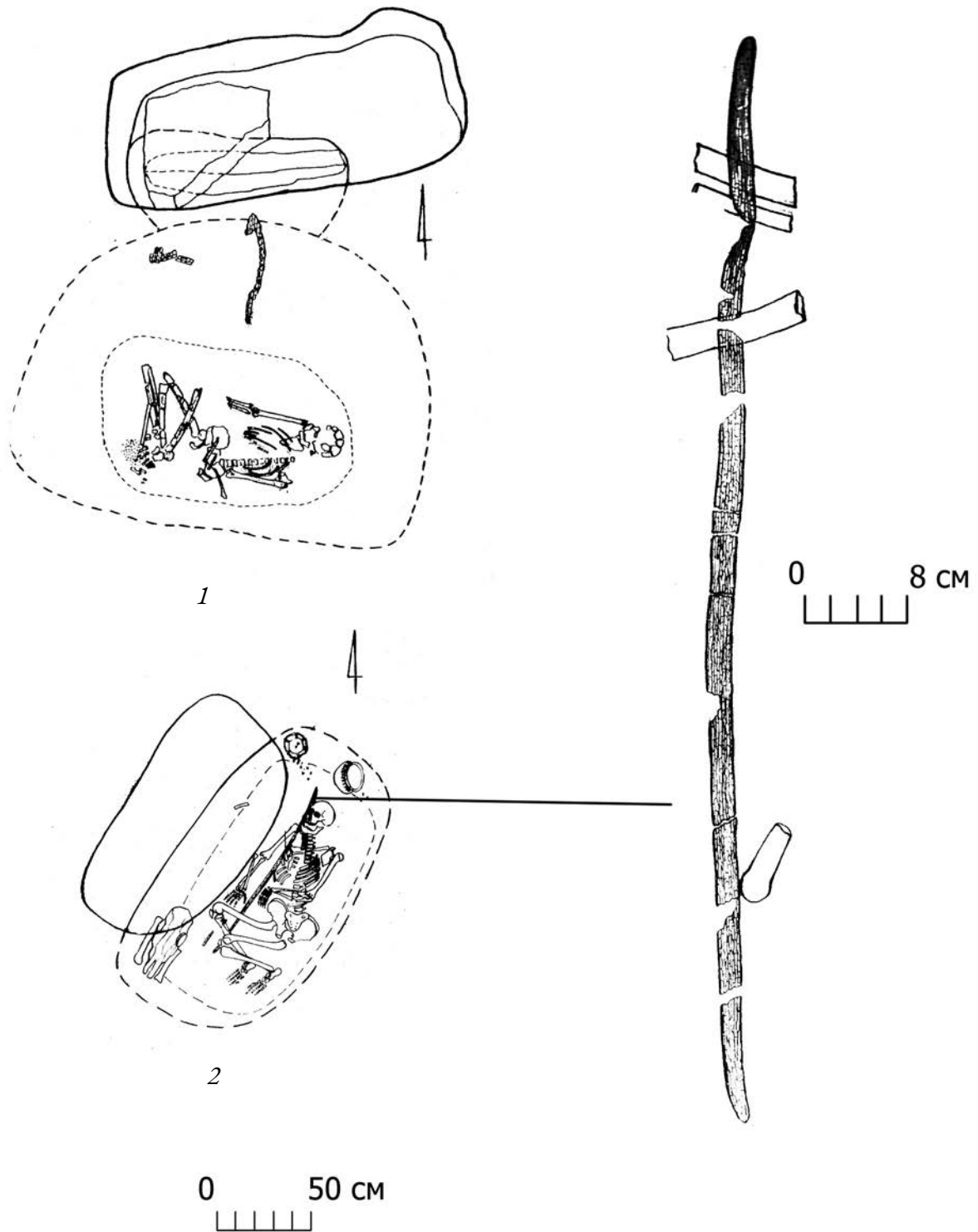

Рис. 4. 1 — катакомбне поховання зі зброєю, Войтове 1/6 Луганської області; 2 — катакомбне поховання зі зброєю, Кондратіївка 1/10 Донецької області

ваннях, що становить 0,5 %. Таку рідкість знахідок лука може бути зумовлено двома чинниками: по-перше, їх виготовляли з деревини, яка є нетривким матеріалом щодо часу, по-друге, цінністю цього реманенту. Також акцентуємо увагу, що в похованнях фіксують виключно прості луки, вони ж є поширеними й на антропоморфних стелах. Проте стела з Натальївки містить зображення складного інерційного лука, який зазвичай є дуже рідкісним. Саме іконографічні джерела свого часу дозволили С. Н. Братченку припускати наявність складних луків поруч із простими (Братченко 1989, с. 70). З останньою тезою також погоджується В. І. Клочко, який на основі метричних характеристик знахідок залишків луків наголошує на наявності складних луків у катакомбної людності (Клочко 1996, с. 70–71). Відсутність складних луків у похованнях (принаймні в наявній виборці) може бути зумовлено саме надзвичайною цінністю цього виду озброєння.

Сокири-молоти у 71 % випадків на антропоморфних стелах фіксують на паску, тобто фактично в похідному положенні, у той час як у похованнях модальною локалізацією є саме ділянка грудної клітки. Також у похованнях зафіксовано випадки розміщення наверхників сокир-молотів у ділянках голови та ніг небіжчика, але найпевніше це є наслідком саме конструктивних особливостей стел, про які наголошувалось вище. Разом з тим, локалізація зображень сокир-молотів із локалізацією їх у похованнях є негативною.

Доволі важко провести кореляційний аналіз і зіставлення щодо локалізації списів / дротиків на антропоморфних стелах та в похованнях донецько-донської культури, адже на іконографічних джерелах трапляється лише одне достеменне зображення. Проте його локалізація в ділянці поперека також знаходить свій відбиток і в поховальному обряді. Така сама ситуація спостерігається і стосовно булав: з одного боку, іконографічні джерела підтверджують тяжіння розміщення булав саме до верхньої частини тіла, а з іншого — в цьому випадку також змушені оперувати єдиним зображенням, тож неможливо зробити висновків.

Отже, кореляційний аналіз локалізації зображень елементів збройного комплексу з локалізацією зброї в похованнях донецько-донської катакомбної культури дає можливість зробити такі висновки:

1. Воїнство катакомбної спільноти не було диференційоване за родами війська залежно від виду озброєння.
2. Більш як трьома видами зброї воїни не озброювались, а їхній арсенал складався як зі зброї ближнього бою, так і зі зброї дистанційного враження.
3. Розміщення луків у похованнях і зображень цієї зброї на антропоморфних стелах повністю корелюють, тож із великою часткою імовірності можна припустити, що саме так носили цей збройний реманент воїни бронзової доби. Разом із тим, доволі нетипове зображення луків поперек тіла дугою догори дугою зумовлює сумніви щодо носіння чи експонування зброї.

- плуатації лука саме в такий спосіб. Проте подібні розміщення луків у похованнях також трапляються. Враховуючи сакральність як антропоморфних стел, так і поховального обряду, таке розташування луків не варто вважати випадковим. Це дає змогу висунути припущення про розуміння лука як «дарунка богам».
4. Локалізації на зображеннях і в похованнях сокир-молотів не мають часткової кореляції. На стелах сокири в переважній більшості зображено в похідному положенні за паском, натомість у похованнях сокири-молоти тяжіють до верхньої частини тіла.
 5. Щодо булав і списів / дротиків доволі важко провести якісний кореляційний аналіз з огляду на те невелику кількість їхніх зображень, проте навіть нечисленні зображення мають відповідники в поховальній обрядовості.
 6. Прямі кореляти, які було зафіксовано за порівняння зображень зброї та її фіксації в похованнях, можуть свідчити, що зброя локалізується в останніх саме в тих зонах, у яких її носили чи використовували за життя.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

- Братченко, С. Н. 1989. Лук і стріли доби енеоліту — бронзи Півдня Східної Європи. *Археологія*, 4, с. 70–82.
- Братченко, С. Н. 2001. *Донецька катакомбна культура раннього етапу*. Ч. I. Луганськ: Шлях.
- Братченко, С. Н. 2004. Прадавня Слобожанщина: Сватівські могили-кургани III тис. до н. е. та майдани. *Матеріали та дослідження з археології східної України*, 2, с. 65–190.
- Братченко, С. Н. 2012. *Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века*. Київ: Скиф.
- Бунятян, К. П. 2002. До реконструкції способу життя скотарів степової смуги Північного Надчорномор'я. *Наукові записки НаУКМА*, 20, с. 155–160.
- Городцов, В. А. 1907. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде, Екатеринославской губернии, в 1903 году. *Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе*. Москва, с. 211–366.
- Дубяга, А. П., Литвиненко, Р. О. 2022. Донецько-донська катакомбна культура С. Н. Братченка. *Південний архів*, XXXVIII, с. 28–32.
- Кислый, А. Е. 2009. Типология и хронология антропоморфных стел Северного Причерноморья в контексте экономико-демографических исследований. *Древности Боспора*, 13, с. 232–255.
- Клочко, В. І. 1996. *Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р.Х.)*. Київ: АртЕк.
- Отрощенко, В. В., Корпусова, В. М. 2003. Свастика в знакових системах доби міді-бронзи в Україні. *Мастеріум. Археологічні студії*, 11, с. 13–18.
- Платонов, В. 2014. Боги каменю. З історії знахідок та дослідження Наталівської стели і Кер-

носівського ідола Дніпропетровського історичного музею ім. О. Поля. *Світогляд*, 6, с. 70–74.

Пустовалов, С. Ж. 1997. Чи була писемність у катакомбного населення Північного Надчорномор'я? *Наукові записки НаУКМА. Культура*, 2, с. 123–136.

Супруненко, А. Б., 1990. О Федоровском идоле и кургане. В: *Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Третій обласний науково-практичний семінар: Тези доповідей*. Полтава, с. 80–86.

Черненко, Е. В. 1981. *Скифские лучники*. Київ.

REFERENCES

- Bratchenko, S. N. 1989. Luk i strily doby eneolitu — bronzy Pivdnia Skhidnoi Yevropy. *Arkheolohiia*, 4, s. 70–82.
- Bratchenko, S. N. 2001. *Donetska katakombna kultura rann'oho etapu*. Ch. I. Luhansk: Shliakh.
- Bratchenko, S. N. 2004. Pradavnia Slobozhanshchyna: Svativski mohyl-kurhany III tys. do n. e. ta maidany. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii skhidnoi Ukrainy*, 2, s. 65–190.
- Bratchenko, S. N. 2012. *Leventsovskaiia krepost'. Pamiatnik kultury bronzovogo veka*. Kyiv: Skyf.
- Buniatian, K. P. 2002. Do rekonstruktsii sposobu zhyttia skotariv stepovoi smuhy Pivnichnoho Nadchornomoria. *Naukovi zapysky NaUKMA*, 20, s. 155–160.
- Gorodtsov, V. A. 1907. Rezultaty arkheologicheskikh issledovaniï v Bakhmutskom uезде, Ekaterinoslavskoi gubernii, v 1903 godu. *Trudy XIII arkheologicheskogo sieezda v Ekaterinoslave*. Moskva, s. 211–366.
- Dubiaga, A. P., Lytvynenko, R. O. 2022. Donetsko-donska katakombna kultura S. N. Bratchenka. *Pivdennyi arkhiv*, XXXVIII, s. 28–32.
- Kyslyi, A. E. 2009. Tipologiiia i khronologiiia antropomorfnykh stel Severnogo Prichernomor'ia v kontekste ekonomiko-demograficheskikh issledovaniï. *Drevnosti Bospora*, 13, s. 232–255.
- Klochko, V. I. 1996. *Ozbroiennia ta viiskova sprava davnoho naselennia Ukrainy (5000–900 rr. do R. Kb.)*. Kyiv: ArtEk.
- Otroshchenko, V. V., Korpusova, V. M. 2003. Svastyka v znakovykh systemakh doby midi-bronzy v Ukraini. *Mahisterium. Arkheolohichni studii*, 11, s. 13–18.
- Platonov, V. 2014. Bohy kameniu. Z istorii znakhdok ta doslidzhennia Natalivskoi stely i Kernovskoho idola Dnipropetrovskoho istorychnoho muzeiu im. O. Polia. *Svitobliad*, 6, s. 70–74.
- Pustovalov, S. Zh. 1997. Chy bula pysemnist u katakombnoho naselennia Pivnichnoho Nadchornomoria? *Naukovi zapysky NaUKMA. Kultura*, 2, s. 123–136.
- Suprunenko, A. B., 1990. О Федоровском идоле и кургане. U: *Okborona i doslidzhennia pamiatok arkheolohii Poltavshchyny: Tretii oblasnyi naukovopraktychnyi seminar: Tezy dopovidei*. Poltava, s. 80–86.
- Chernenko, E. V. 1981. *Skifskie luchniki*. Kyiv.

CORRELATIONS BETWEEN WEAPON PLACEMENT IN BURIALS OF THE DONETSK-DON CATACOMB CULTURE AND ICONOGRAPHIC SOURCES OF THE BRONZE AGE

Andrii Dubiaha,

Head of the Department of National Education, Extracurricular and Public History Education
<https://orcid.org/0000-0002-8143-4980>

Donetsk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education

The burials of the Catacomb cultural circle stand out from those of other Bronze Age cultures due to the “richness” of their grave goods. This reflects stable and complex beliefs about the afterlife. However, the significance of the spatial placement of these items remains unclear, as clear patterns are difficult to identify. Weapons are a rare component of grave inventories, suggesting that their placement followed specific customs.

Bronze Age anthropomorphic stelae serve as a unique and valuable source for understanding ancient societies, underscoring the relevance of this study. This article explores the spatial correlation between depictions of weapons on anthropomorphic stelae and their occurrence in the burials of the Donetsk-Don variant of the Catacomb culture. The aim is to assess the significance of weapon placement in funerary practices.

Given that anthropomorphic stelae are generally interpreted as representations of living individuals, and that a correlation has been identified between the positioning of weapons on stelae and in graves, it can be inferred that weapons were usually placed where they were worn or used in life. Particular attention is paid to depictions of weapons in “atypical” positions on the stelae, especially in a horizontal position at chest level, where practical use seems unlikely. These cases are primarily associated with valuable weapons, such as bows.

Interestingly, similar placements are found in burials, where bows are sometimes positioned horizontally above the head. While the design of stelae does not permit depictions above the head, this spatial symbolism could be fully realised in the ritual context of burial. Such cases may reflect a practice in which the bow, as a rare and valuable weapon, was offered to the gods as a votive gift from the deceased warrior.

Keywords: Bronze Age, Donetsk-Don Catacomb Culture, burial, anthropomorphic stelae, weapons.

